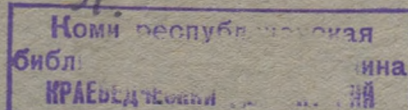

6317.

П. ПОТОМКИН da П. Г. ТЕРЕХОВ

ГЕОГРАФИЈА

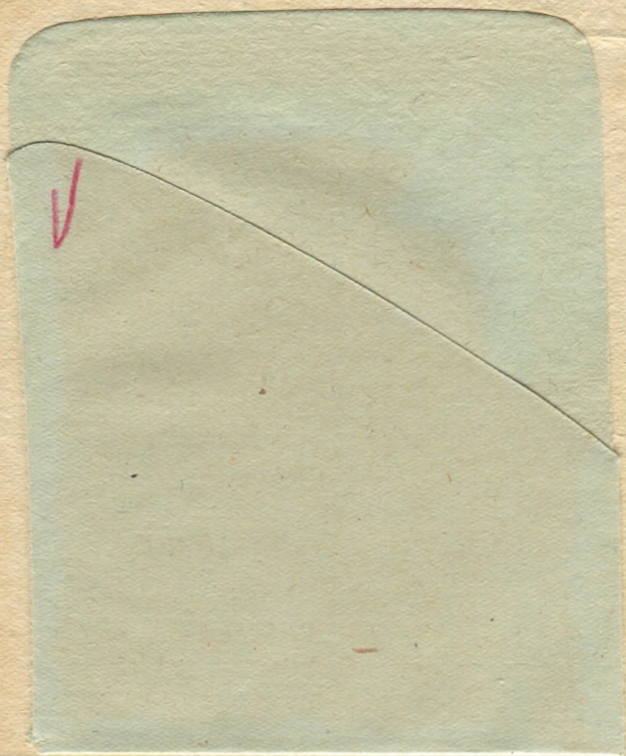
ГЫРЫГЛАСӦС ВЕЛӦДАН НАЧАЛНӦЈ
ШКОЛАЛЫ УЧЕБНЫК

Уч. Центр. Библиотекалэн

КОМИ ГОСУДАРСТВЕННОЈ ИЗДАТЕЛЬСТВО
СЫКТЫВКАР — 1936

40

М. П. ПОТОМКИН да П. Г. ТЕРЕХОВ

91
П-64
28542
БИБЛИОТ. №
Sci. Centr. Bibliotekalon

ГЕОГРАФИЈА

ГЫРЫСЫС СЕЛДАН НАЧАЛНО
ШКОЛАЛЫ УЧЕБНИК

КОЖМОД ИЗДАНИЕ

Вынеддма РСФСР-са Наркомпросн
Комі кыв выд вужддмсе вынеддс
Комі ОБЛОНО

КОМІ ГОСУДАРСТВЕННОЈ ИЗДАТЕЛЬСТВО
СЫКТЫВКАР—1936

М. ПОТЕМКИН и П. ТЕРЕХОВ

ГЕОГРАФИЯ

УЧЕБНИК
ДЛЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ ВЗРОСЛЫХ

ИЗДАНИЕ ТРЕТЬЕ

*Утверждено Наркомпросом РСФСР
Перевод утвержден Коми ОБЛОНО
Перевод с русского М. А. Молодцовой*

Отв. редактор И. Осипов

Техн. редактор М. Шестаков

Упол. Облит. № 1323. Издание Коми ГИЗ'а № 37. Заказ типогр. № 673. Тираж 8900 экз. Стат. формат 62 x 94; 1-16. 6,5 печ. листа. 35.000 знаков в печ. листе.

Сдано в набор 10-IV-36 г. Подписано к печати 7-IV-36 г.

Отпечатано в типографии УМП, Сыктывкар, Дом печати.

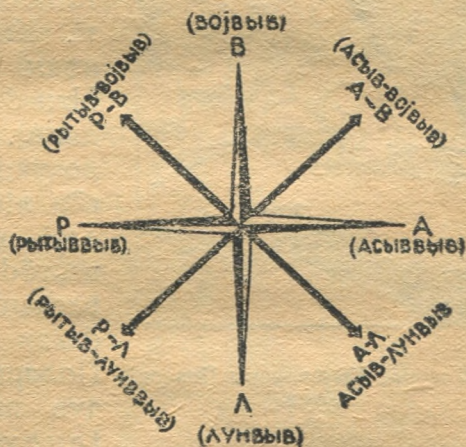
Горизонт. Горизонт бокјас.

Петам-кѡ мѣ вѡсса шыльд ерд вѣлѡ да вѣѡдлам гѡгѡр, мѣ аѡсам гѡгѡрбок мулыс ыжыд пространство, кодѣ шусѡ горизонтѡн.

Горизонт век круг код гѡгрѡс. Сы вѣстыс мѣ аѡсам сѣгѡртасѡн моз ѡшалан јенеж. Мѣјанлы кажѣтчѡ, быттѡкѡ горизонт дѡрас јенежыс ѡтлаасѡ муыскѡд. Тајѡ горизонт дѡрсѡ шуѡны горизонт вѣѡн. Мѣ ас опытыс тѡдам, мѣј сенѣ збылвѣлѡсѡ муыслѡн некушѡм помнѣ дѡр абу; мѣ некор ѡгѡ вермѡј вѡны горизонт вѣѡѡ; горизонт вѣѡлаң мунѣганым мѣјан вѣжсѡ і горизонтным да горизонт вѣчыс мѣјансаң век лѡѡ ылын.

Кор мѣ кѡсјам индыны, кодарлаңын мѣјансаң лѡѡ кушѡмкѡ предмет, мѣ шуам: вескыдлаңын, шујгалаңын, воѡын, бѡрын. Но сулалѡ сѡмын мѣјанлы бергѡдчыны мѡдарлаңѡ, тајѡ индѡмыс ѡз-нѣн лѡ вескыд.

Предметјаслыс инсѡ (положенѣјесѡ) стѡча да пыр ѡт-кода урчѣтѡм могыс лѡсѡдѡма горизонт нѡл боклыс нѣмјас. Мѣ шуам лунвѣлѡн горизонтлыс сыладѡр боксѡ, кѡнѣ шѡндѣ сулалѡ луншѡркадын. Лунвѣвлы паныда бокыс горизонтлѡн шусѡ вѡјвѣлѡн. Сувтны-кѡ вѡјвѣв-лаңѡ банѡн, бѡрвылын лѡѡ—лунвѣв, вескыдладѡрын—

І-ѡд сѣрпас. Горизонт бокјас.

асы ввы в, шуҗгаладорын — ыты ввы в. Горизонт асы в-
вы в бокин пето шонди, леччо ыты в бокин.

2-бд серпас. Кыҗи корены Полярнөҗ козув.

Шонди серти позө стөч төд-
мавны, көни лооны горизонт
бокјас. Шонди лунө-кө вес-
кыда сущкыны муө бед да
виөдны вужөр бөрсаыс, коді
усө бедсаыс му вылас, то
луншөркадын вужөрыс лоө
медса женыд, сы вөсна, мыҗ
секи шондиыс кајө медса вылө.
Шонди луншөркадын сулалө
лунвылын, а вужөрыс луншөр
шондисаныс усө вескыда воҗ-
вылө.

Воҗын горизонт бокјас позө
төдмавны Полярнөҗ козув сер-
ти. Козула, сез воҗө јенежыс
кокни азгыны созвездје —
Ыжыд көш (Большая медве-
дица). Тајө козув чукөрас сизім
козув; тыдалоны најө көш но-
гөн, лөбө вугја каструла ногөн.
Тајө көш дорса кык козув
вестөдыс-кө мөвпөн нуөдны
вескыд виҗ, сјө мышасас җір-
далан козулө; сјө козулыс —
Полярнөҗ козув. Полярнөҗ ко-
зув пыр сулалө өти местаын,
јенеж воҗыввладорын.

Но медса бур стөча төдмавны горизонт бокјастө спе-
циальнөҗ прибор — компас отсөгөн. Компас — сјө ічөтік
көрөб код доз, код пышкын, стеклө улын, јостор вылө
пысалөма магниталөм¹⁾ укладыс (сталыс) кокниа бергалан
стрелка. Сјө пыр сувтө өти помнас воҗыввлаң, мөднас
луныввлаң. Стрелкаыслыс воҗыввладор помсө вөчөны
пемыдөн, луныввладор помсө — југыдөн. Таҗи компас

¹⁾ Магнитөн шуө көрт рудатор лөбө укладтор (стал), коді кыскө ас бердас
сталыс лөбө көртыс вөчөм мүкөд предметјас. Магнитавны позө быд статтор,
колө сөмын зыралыштны сјөс магнитөн.

петкөдлө горизонт бокјас, а сіз-кө, компас серті поңо төдмавы і предметјаслыс мөдә-мөд серті сулалан ногсө му веркөс вылын. Компастөг некушөма оз поң ветлыны море вылын, берегаң ылын. Компас быт колө војеннөй делөын, төдтөм местајасті војскајасөн ветлігөн.

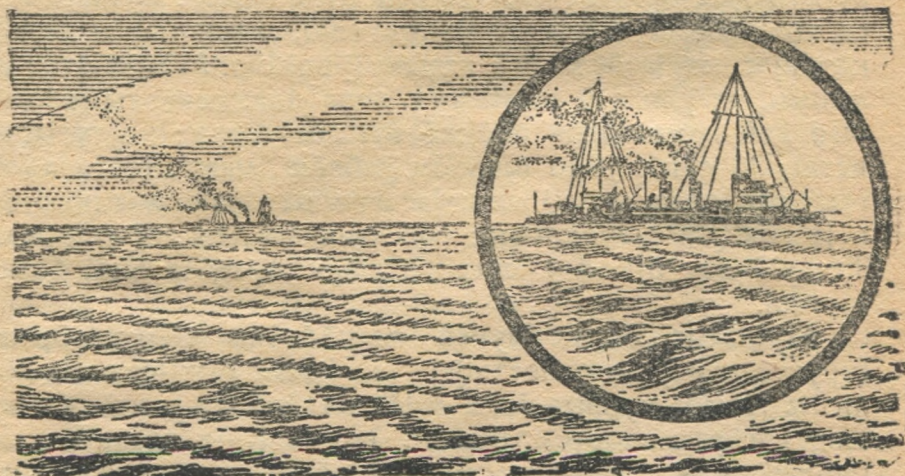
Ужјас. 1. Корсөй јенежыс созвездіје Ыжыд көш (Большая медведица) да Полярнөй козув.

2. Төдмалөй компас серті асланыд классын горизонт бокјассө. Кодарбө виңдөбны дшінјас, кодарбө—өңдс?

3. Горизонт бокјас серті төдмалөй асланыд улчалыс направленијесө.

Мулөн форма.

Кор ми сулалам шылыд куш ерд вылын, ми аңам ас гөгөрным быд бокө 5 км ылаө, но сулалө сөмын қажны пу вылө лбө керка вылө, і горизонтным мјан доө-інін паскыджык: 10 м судтасаң ми аңам горизонт 10 км-өң быдладор бокө; кыпөдчыны-кө аероплан вылын, секи 1 км судтасаң горизонтыд паскалө 100 км сәјөз. Мыла-нө ми вылысаңыс аңам ылөжык улысаңыс серті? Плавкөс му вылын горизонтлөн тащөм паскалөмыс ескө ез вөв гөгөрвоана. Но муыд збылвылөсө абу плавкөс, а мылкја. Му веркөсылөн мылкјалуныс мешәјтө аңыны мјанлы ылысса предметјас, кор ми асным улынөс.

3-бд серпас. Горизонт сәјө сәјалыс пароход; вескыдладорын кругас сјө-жө пароходыс подзорнөй труба пыр виңдөгөн.

Мылкја сіз-жѳ і море веркѳс. Берегсаң-кѳ біноклѳн віѳѳдны мїансаң муныс парохѳд бѳрса, мї аѳзам: мед-војѳѳѳр сајалѳны сїнвоѳыс парохѳѳѳслѳн улысса јукѳнјасыс; кор парохѳѳѳс мунас нѳшта воѳѳжык, тыдалѳны сѳмын-нїн трубајасыс; таѳї воѳасѳн сајалѳ парохѳѳѳс море мылкја веркѳс сајѳ.

Сїѳѳн, мулѳн да морелѳн веркѳсыс быдлаын, вѳлѳмкѳ, мылкја, а абу плавкѳс. Мылкјалуныс сылѳн (веркѳсыслѳн) быдлаын ѳткѳѳ. Сѳмын ѳѳї телѳлѳн веркѳсыс быдлатї овлѳ ѳткѳѳ мылкја—сїѳѳ шарлѳн. Уна наблудѳнїејас вескыда петкѳѳѳлѳны мїанлы, мыј муыѳлѳн формаыс шар-кодѳ.

Важ кадга учѳнѳјјас-нїн, јенежса светїлѳјасѳс—шѳндї, тѳлыс да коѳувјас тѳѳмалїѳн, наблудажтїсны тѳлыс бердлѳмјас да каѳавлїсны, кыѳї југыѳ тѳлыс вылас кајѳ секи гѳгрѳс сѳѳ вужѳр. Најѳ гѳгѳрволїсны: тѳлыс бердлѳмыѳ овлывлѳ секи, кор муыс лѳѳ шѳндїа-тѳлыса костас да сајѳѳѳ аснас тѳлысѳ шѳндї југѳрѳыс. Мулѳн-кѳ вужѳрыс гѳгрѳс,—мѳвпавлїсны учѳнѳјјас,—сїѳ-кѳ, муыѳ шар формаа, шар код гѳгрѳс.

Муыѳ-кѳ вѳлї плавкѳс, секи ескѳ быѳ местасаң му вылад тыдалїсны пыр ѳѳї коѳувјас. Но збылвылѳсѳ коѳула јенежыѳ абу быдлаын ѳткѳѳ. Мунам-кѳ мї ылѳ лунвылѳ, секи мї аѳзам, мыј јенежыѳ вежѳѳ: мїанлы тѳѳса коѳувјас сајалѳны горїзонт сајѳ, мыѳѳѳѳны мукѳѳ коѳувјас, кодјасѳс мї егѳ аѳзывлѳј војѳѳѳр. Мѳвпыштам аслыным, мыј пызан вывтї гут ветлѳѳлѳ; секи сы вестын пыр лѳѳ комнаталѳн сїѳѳ-жѳ ѳѳї пѳтѳлѳкыс; но гутыс-кѳ ветлѳѳлѳ сунїс јылѳ ѳшѳѳѳм јаблѳк вывтї, секи јаблѳк вылысладѳрсаңыс сїѳѳ пѳндас аѳзыны вевѳѳѳрыс пѳтѳлѳк, а јаблѳк улыслабоксаңыс сїѳѳ мыш вестын лѳѳ-нїн жоѳ. Таѳї-жѳ абу ѳткѳѳ і јенежыѳ шаркодѳ му разнѳј бѳкјас вестын.

Муыѳлыс шаркодѳлунсѳ петкѳѳѳлѳны і мугѳгѳртана (кругѳсвѳтнѳј) пѳтѳшѳствїејас, кодјасѳс важысаң-нїн вѳѳлїсны јѳзыѳ: мунлывлїсны најѳ кытѳѳкѳ ѳтарлаңѳ, да мушар гѳгѳр кышѳвтѳм бѳрын, воывлїсны гортаныс мѳѳѳѳларѳѳѳрсаң. Первојыс мушар гѳгѳр кышѳвтѳм вѳѳїс пѳтѳшѳственнїк Магеллан 1519—1522-ѳѳ војасѳ. Сылѳн ветлѳмыс (пѳтѳшѳствїејыс) мунїс 2½ во; сека кадѳ ташѳм

путешествіеыд вѣлі вывті сѣкыд, уна јѣз мынтысісны сыыс олѣмнаныс: Магелланкѣд муныс 265 морт пышкыс бѣр воісны сѣмын 18 морт, пѣгібнітіс ветлігас і ачыс Магелланыс. Магеллан бѣрын мушар гѣгѣр кышовтѣмјас-тѣ вѣчавлісны унаыс дај уна вожјасѣд. Ѣніја кадѣ мушар гѣгѣрыд кышовтѣмтѣ вѣчны абу сѣкыд, ѣні кокніа позѣ кышовтны појездјас вылын да парохѣдјасѣн 2 $\frac{1}{2}$ тѣлысѣн.

Сіѣѣн, муыд шар формаа, быдлаын мылкја веркѣса. Мі огѣ аѣѣѣ тајѣ мылкјалунсѣ сы вѣсна, мыј му веркѣсыс-лыс аѣѣам сѣмын іѣѣтїк јукѣнсѣ. А муыд зев ыжыд: му-шарлѣн кышыс (окружность) 40 сурс км куѣта, діаметрыс сылѣн—13 сурс км гѣгѣр.

Мулѣн суткїѣжса бергѣдѣѣм.

Мі быдлун аѣѣам, кыѣі асылын шонді петѣ горїзонт сажсаң асыввылын, кыѣі сіѣѣ кајѣ луншѣрлаң, кыѣі лечѣѣ рытын рытиввылѣ. Быдѣн тѣдѣѣны ташѣм ветлѣмсѣ шонділыс; крес-тана, му вылын ужалїгѣн, унаыс арталѣны ассыныс ужалан лунсѣ шонді сертї, часїтѣг тѣдѣѣны кадсѣ. Таѣї-жѣ асыввывсаң рытиввылѣ мунѣ і тѣлысыд: сіѣѣ,шонді моз-жѣ, кајѣ да лечѣѣ. Буржыка-кѣ вї-ѣѣдны војын коѣувјас бѣрса, мі аѣѣам: сѣмын Поларнѣј коѣув су-лалѣ пыр ѣтї местаын, мукѣд коѣув-јасыс ставныс мунѣны сы гѣгѣр асыв-вывсаң рытиввылѣ. Но коѣувјас му-нїгѣн, налѣн мѣда-мѣд кост сулалан местаыс да коластјасыс оз веж-сыны. Таѣї мі аѣѣам шонділыс, тѣ-лысelyс да коѣувјасылыс ветлѣм, быт-тѣкѣ став јенежыс став светїлѣјаснас бергѣдѣѣ мїјан воѣын асыввывсаң рытиввылѣ.

Но шонділѣн, тѣлыслѣн да коѣувјаслѣн мунѣмыс мї-јанлы сѣмын кажїчѣѣ. Збылвылѣсѣ оз најѣ мунны асыв-вывсаң рытиввылѣ, а муыс бергѣдѣѣ рытиввывсаң асыв-вылѣ, мѣдног-кѣ, шонді да светїлѣјас кажїчѣѣан мунѣмлы паныд. Тыр бергѣдѣѣмсѣ муыд вѣѣѣ суткїѣн; мі тајѣс

4-ѣд верпас. Глобус

шуам — мулӧн суткічӧжса бергӧдчӧм. Мі огӧ азӧдӧй мулыс бергӧдчӧмсӧ, ӧд ставыс, мы҃ ем му вылас да҃ј мі асным бергалам сыкӧд щӧщ. Кор мі мунам појездӧн, вагоныскӧд щӧщ мунӧны скамјајас, пассажірјас, а міяныл кажіччӧ, бытӧ став предметыс ортсыас — керкајас, пујас, телеграфнӧй столбјас — локтӧны појездыслы паныд.

Мулӧн суткічӧжса бергӧдчӧгӧн шонді јурдӧдӧ мушарлыс кор ӧтар боксӧ, кор мӧдар боксӧ, сы понда му вылын луныд вежсӧ војӧн.

Мулыс бергӧдчӧмсӧ кокніа позӧ петкӧдлыны глобус вылын. Глобус — сі҃ӧ уна пӧв ічӧтмӧдӧм му серпас (модель), шар формаа. Глобуссӧ пысалӧма кӧрт чӧрс либӧ ос вылӧ, сы гӧгӧр і позӧ бергӧдны глобуслыс шарсӧ ытывывсаҥ асывывлӧ.

Глобус чӧрслӧн вылысса да улысса помјасыс шубӧны полусјасӧн; вылысса помыс — војвыв полус, улысса помыс — лунвыс пӧлус. Полусјас костын шӧрвыјаыс глобус веркӧс вылын нуӧдӧма кыш — экватор.

Глобус ног-жӧ бергалӧ і муыд; сі҃ӧн і шубӧны — аслас чӧрс (ос) гӧгӧр мулӧн суткічӧжса бергӧдчӧм.

Мушарлӧн сі҃-жӧ ем кык вӧр҃҃ытӧм чут, кык полус. Мушар веркӧс вылын, полусјассаҥыс ӧтылнаын нуӧдсӧ мӧвпӧн экватор. Сі҃ӧ јукӧ мушарсӧ кык полушарі҃е (мушаржын) вылӧ — војвыв да лунвыс полушарі҃ејас вылӧ.

Ужјас. 1. Приметітӧй ытнас Ыжыд кӧш созвезді҃е҃лыс (Б. мед.) да Полярнӧй козувлыс положені҃е҃сӧ; меставывса кушӧм предметјас вестын најӧ тыдалӧны? Сі҃ӧ-жӧ местасаҥыс мӧдыс візӧдлӧй кык час мычті. Вежсӧс-ӧ положені҃е҃ыс сі҃ӧ козувјасыслӧи?

2. Тӧдмалӧй кушӧм-кӧ предметсаҥ (пусаҥ либӧ керкасаҥ) усаҥ вужӧрлыс ку҃тасӧ асылын, луншӧрын да ытын. Кы҃зі вежласӧс лунчӧдӧн вужӧрлӧн ку҃таыс, кодар бокӧ сі҃ӧ усӧ луншӧрын҃҃

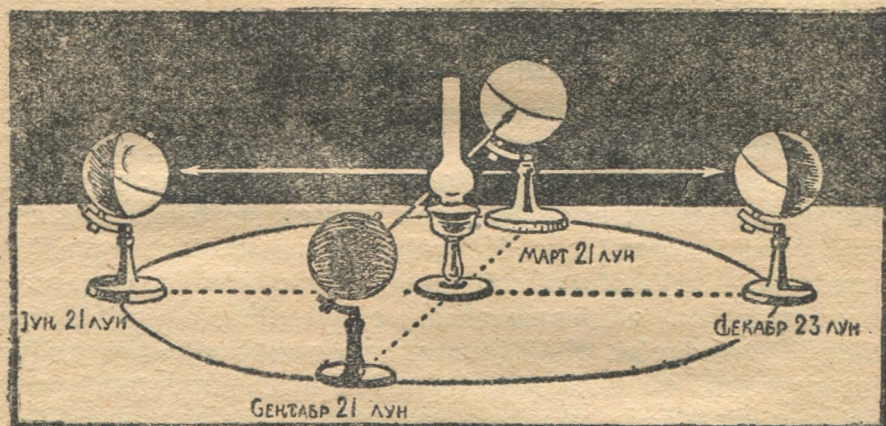
Мулӧн вочӧжса бергӧдчӧм.

Шонділӧн положені҃е҃ыс јенежын вежласӧ не сӧмын суткі чӧжӧн; сі҃ӧ абу ӧтко҃д і вогӧгӧрса разнӧй кадјасын. Мі ставным тӧдам, кушӧм во҃҃ петӧ шондіыд да кушӧм сорӧн сі҃ӧ леччӧ гожса тӧлысјасын, кӧр овлӧ ку҃ лун да жеҥыд вој. „Кыа кыакӧд ӧтлаасӧ,“ та҃зі шубӧны гожса жеҥыд војјас јылыс. Мӧдарӧ, тӧлын овлӧны жеҥыд лунјас да ку҃ војјас; шонді тӧлын сорӧн петӧ да во҃҃ леччӧ.

Лун да вој кузалон вежласомкөд өтщощ вежласо і шонділөн судтаыс вогөгөрса разнөј кадјасын. Гожса лун-шөркадө шонді кајө вылө, төлын сіјө јона улынжык. Кымын вылөжык кајө шондіыс горізонтсаң, сымын јон-жыка шонтөны сылөн југөрјасыс.

Вогөгөрса разнөј кадјасө разнөј положеніеыс шонділөн лоө шонді гөгөр му бергөдчөм понда. Муыд шондісаң вывті ылын—149 млн. км сајын. Муыд зев өдјө муно пространствоас да во гөгөрөн кышовтө шонді гөгөр. Вочөжса бергөдчигөн мушарлөн чөрсыс (осыс) пöлынтчө мушар туј плоскостлаңө; тајө пöлынтчөмыс мушар чөрслөн пыр өткоф. Сы понда шонді југөрјасыс оз өткода усны му вылө разнөј төлысјасын вонас.

Петкөдлам мулыс шонді гөгөр вочөжса бергөдчөмсө,— кышовтөдам глобуссө пызан вывті ломтысан лампа

5-өд серпас. Лампабын да глобусөн опыт. Мулөн разнөј положеніе вогөгөрса разнөј кадјасө (стрелкајасөн індөма кытчө усөны шонділөн вескыд југөрјас).

(шонді) гөгөр. Глобуссө векжык крепітөны подставка вылө сігі, медым чөрсыс сылөн сымында-жө вөлі пöлынтчөма, мыјда пöлына мушарлөн чөрсыс мушар туј плоскост бердө.

Јун 21-өд луно шонді (лампа) југөрјас усөны вескыда экваторсаң неуна војвывлаңө. Лунвыв полушаріе вылө, мөдарө, југөрјас воөны боқысаң, көсөја. Војвыв полушаріеын тајө каднас—гожөм, а лунвыв полушаріеын—төв. Вожын мысті—декабр 21-өд луно — мушар туј мөдар

бокас шонділөн вескыд жүгөрјасыс усёны экваторсаң лун-
вывлаңо, тани — гожом; војвыв полушарјесё жүгөддөнъ
да шонтёны көсёја (бокша) усан жүгөрјас, тани — төв.

Тажё кык положеніе коластас — мартын да сен-
табрын — му вылын тулыс да ар, вескыд жүгөрјас усёны
экватор вылө, војвыв да лунвыв полушаріејассё шон-
тёны өткода.

Тајі, мушар чөрс норовтчём понда, шонді гөгөр
му кыщовтігөн артмё му вылын вогөгөрсә кадјаслөн
вежласём.

Ужјас. 1. Төдмалөј кушөмкө предметсаң усан луншөрсә
вужбрыс куштасё сентябр помын да декабр помын. Предметјас-
лөн луншөрсә вужбрыс кор овлө кузжык да мыјла?

2. Пріметігөј, кушөм часын петө да пырө шонді сентябрын
да декабрын. Календар серті прөверітјі, ыжыд-ө раңыцаыс тајө
төлысјасын лун да вој кушта костын.

Шонді сістема.

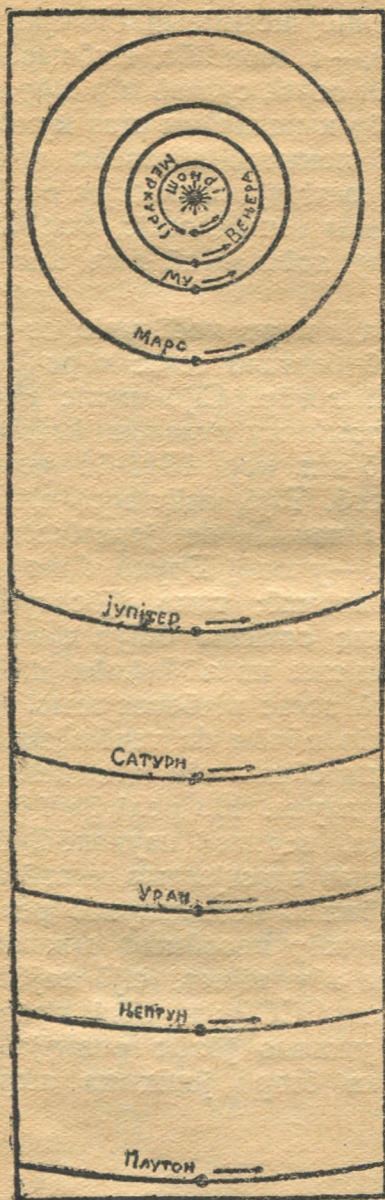
Шонді гөгөр, муыд ногөн-жө, кышлалёны нөшта
көкјамыс јенежса телөјас: планетајас. Нәјө абу
өтылнаынёс шондісан, өтіјас — ылынжыкөс му серті, му-
көдыс — матынжыкөс. Мі ақзам планетајастө јенежыс сізі-
жө, кыці і козувјасөс. Козувјасыс планетајас торјалёны
ыжданас — нәјө збыльсё јона ічөтжыкөс козувјассыд;
планетајас оз зірдавын асланыс жүгөдөн, а жүгөдөсёны
шонді жүгөрјасөн. Нәјө јона матынжыкөс міјансаң козув-
јас сертіыд, сы понда весіг медса вына подзорнөј тру-
бајасөн вічөдөмөн мі ақзам козувјастө зірдалан чутјас ко-
дөн, а планетајастө — гөгылјас кодөн. Рытын, шонді леччөм
бөрын регыд мысті, рытиввылын рытја кыа жүгөрјас костті
тыдавлө зірдалан жүгөд планета; мукөддырјыс сіјө-жө
тыдавлө і воқ асылын, шонді петөм воқвылын, јенеж асыв-
выв бокын. Тајө планетасө шуёны „Рытја козулөн“ лібө
„Асја козулөн“. Науказын тајө планетаыс шусө Венераөн.
Планетајас, му моз-жө, кышлалёны шонді гөгөр да быд
планета өтщөщ бергалө аслас чөрс гөгөр.

Муыд планета-жө. Став планетајасыс шондікөд щөщ
артиөддөны шонді сістема.

Шонді лоө став сістема шөрас. Шондіыд — зев ыжыд
шар, пөшті 1.300.000 пөв ыжыджык мушарсыд. Сіјө

lyrdöbö, i шонтö, öd веркөсладорнас сijö доналöма 5—6 сурс градуса температураöч, а шöрланас температураыс

нöшта-на кыптö да воö шен-
чöдана лыдпасjасöч (5—6 млн.
градус). Ташöм температура
дырjыд нiöтi вешество
шондi вылын оз вермы лоны
чорыдөн; сijö лiбö кiзермö-
ма-сылöма, лiбö ру кодөн
лоöма.

6-öд серпас. Шондi cистема.

Му лоöм.

Мулыс да мукöд плане-
таjаслыс лоöмсö наука вiсталö
(обjаснаjтö) тажi.

Уна мiллард во сайын
шондiлөн ыждаыс вöли ыжыд-
жык öнiја дорыс; cылөн тем-
ператураыс вöли нöшта вы-
лын да топыдлуныс (плот-
ностыс) öнiја сертi iчöтжык.
Шондi дiнтi мунiс кушöмкö
jenöжса телö. Cijö асланыс
кыскан выннас (прiтаженiје
выннас) opödic шондiлыс до-
налöм рукоö вешество мас-
саjас; таjö массаjасыс пондiсны
кышлавны шондi гөгöр про-
странствоас. дырөн најö то-
палiсны да наыс артмiсны
планетаjас. Мукöдыс планета-
jас пыщыс, гырысжыкjасыс,
öндöч-на колiны доналöм шар-
jасөн, мукöдыс удiтiсны-нiн
кöчавны да вевттысны чо-
рыд кышөн—кораөн. Бөр-
jajас пыщкас пырö i муыд.

Релігія—наукалы паныд.

Му положеніе выло да му артмём выло наукалөн ташём віцёдомыс паныдасё релігія велёдомкөд, кызі сіјёс сетёма сіз шусана свјашченној пісаніеын, бібліјаын. Јен вөчіс му,—велёдо релігія,—і шондіөс, і төлысөс, і козувјасөс. Муыд, тајё велёдом серті, сулалё мір шөрас, сылы выло лөсөдома да сы гөгөр кыщлалёны став мукөд телөјасыс јенејас. Релігія тајё некытчө лөсавтём віцөдласјассө проповедујтёмөн, експлоатујтыс классјас отсөтөн век нуөдліс чорыд тыш наукалы паныд, сотіс, бырөдіс научнөј кнігајас, преследујтіс му лоём выло выл ногөн віцөдыс учонөјјасөс.

Учонөј Копернік вөлі медвозза морт, коді шуіс, оз-пө шонді бергав му гөгөр, а му-пө бергалё аслас чөрс (ос) гөгөр і секі-жө кыщлалё шонді гөгөр. Сіјё шуліс „некытчө лөсавтёмторјөн“ өті местаын му сулалём јывсыд велёдомтө. Копернік вөлі кувсө-нын, кор 1543-өд воын печатајтёма вөлі сылыс кнігајассө. Тајё кнігајассө вічко прокланітіс (јоріс), кызі јенлы паныда да јеретіческөј кнігајас. Копернік бөрсө муныс—учонөј Бруно доказы-вајтіліс мулыс шонді гөгөр бергалөмсө; таяс сіјёс судітісны вічко судөн да ловјавывыс сотісны біпур вылын. Мөд учонөјөс—Галілејөс—казнітны повөдөдлөмөн щөк-тісны өвсыны му бергалём выло аслас віцөдласјасыс.

Тајё тышас верміс наука; мір вөчөм да течөм јылыс бібліјаса мојдјасыдлы өні ескөны сөмын-нын чік пемыд јөз, кодјас некущөма оз төдны наука. Но релігія і өні-на зілө јөзөс кутны пемыдлунын, вермасө наукакөд, өд јенлы ескыс пемыд мортыд і муыв властјаслыс кывзө да лаңтөмөн олө. Копернік велёдомлыс вескыдлуңсө релігія мырсө венны і өні-на. Јурвежөр вөссөмыд ыжыдалыс експлоатујтыс классјаслы абу кывв, сіјё вөјөдө експлоататорјаскөд косө. Сөмын СССР-ын, көні правітелство да партіја вермасөны ужалыс јөзөс релігіяөн јөјтөдлөмыс мездөм понда, наука өтарө јонжыка пырө ужалыс масса пыщкө.

II. ПЛАН да КАРТА.

Кызі чертітсёны планјас.

Медым кокніжык вёлі гёгөрвоны, кызі предметјас местітчёмаёс му веркёс вылын, сіјёс пасјёны бумага вылө. Му веркёслөн негырыс јукөнјас петкөдлысёны планјас вылын.

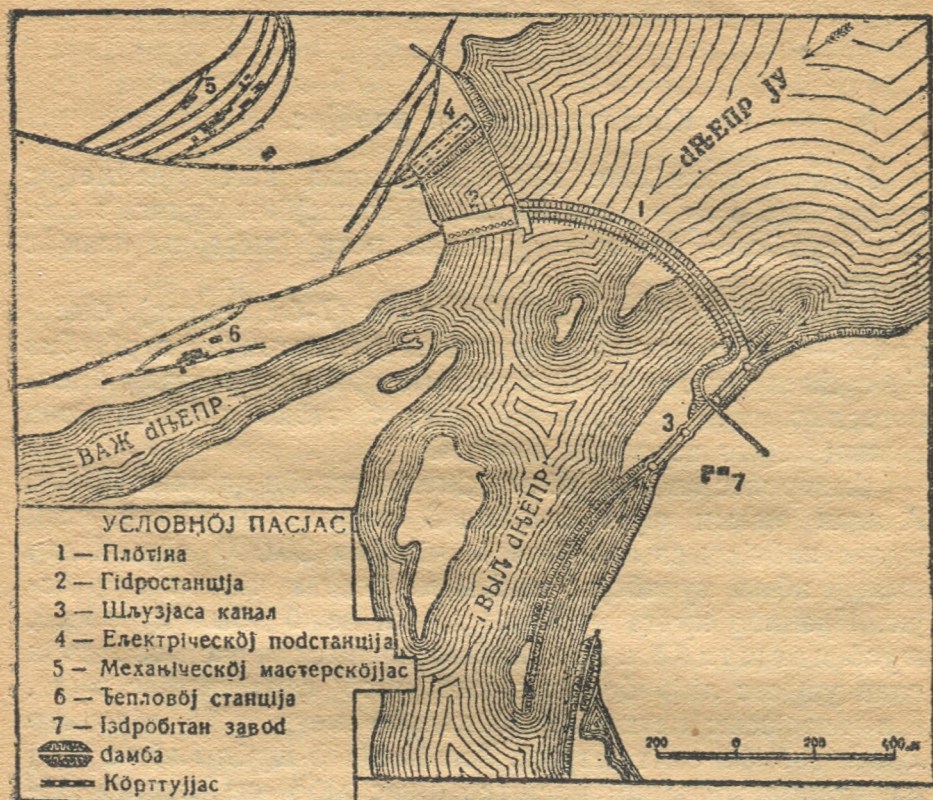
Тіјан возын днепрогеслөн план (7-өд серпас). днепрогес — медса ыжыд електріческөј станціја, стрөйтөма сіјёс днепр ју дорын. План вылыс мі өтпырјө ақзам днепрогеслыс став сулаланінсө кыз быттөкө вічөдам јона вылын лебыс аероплан вывсаң.

днепрогес плөтіна дінын днепрогеслөн пастаыс 600 м. А план вылын сіјёс пасјөма 3 см пастаөн. Сіқкө, план вылас плөтінаыслыс кузтасө чінтөма 20 000 пөв. План вылын збыл муртөсјас пыдди мі бостам чінтөм муртөсјас. Планлөн кузта муртөсыс, коді вежө збыл муртөссө, шусө масштабөн. Масштабыс планыслөн пасјыссө вічөн план улысас лібө бокас; вічыс јуксө сантиметрјас вылө, а лыдпасјасыс петкөдлөны, кымын метр лібө кілометр лыддыссө өті сантиметрын. Тащөм вічсө шуөны ліңејнөј масштабөн. Ліңејнөј масштаб дінас лібө сы местаө щөкыда гіжсывлө дроб, сіјө шусө чіслөвөј (лыда) масштабөн. Пасјөма-кө дроб — $\frac{1}{1000}$, сіјө лоө, мыј збыл кузтасө чінтөма планвылас 1000 пөв.

Став предметјасыс план вылын петкөдлысёны өті масштабөн, сы понда план вылас налөн мөда-мөд кост ыждајасыс сешөмөс-жө, кушөмөс лоөны најө і збылвылас. Өті зданіје-кө мөд зданіјеыс кыкмындаөн ічөтжык, сылөн местаыс план вылын лоө кыкмындаөн-жө ічөтжык.

Плансө вөчігөн-кө бостсө ыжыд масштаб, секі і местаыслөн серпасыс лоө ыжыд; ічөт масштаб бостөмөн серпасыс лоө ічөт.

Откодавлам (сравнітам) кык план (8-öd да 9-öd серпасјас): мјан Сојузса краснөј столицалыс — Москвалыс — ічөт масштаба план да Москваса Кремллыс ыжыджык масштаба план. Москва план вылын Кремлөн местаыс

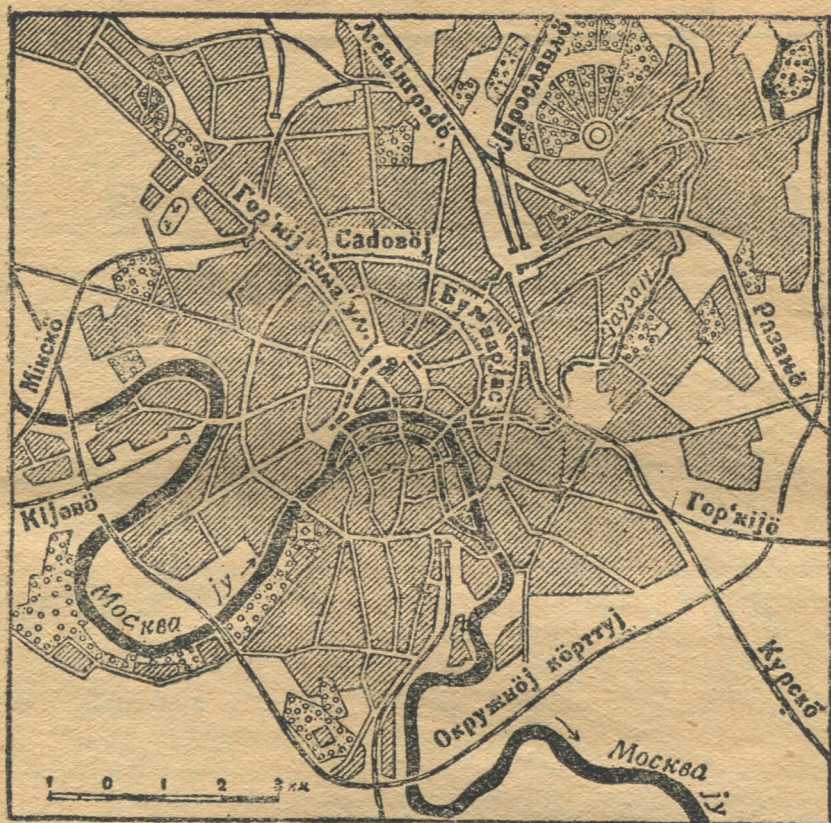

7-öd серпас. днепрогеслөн план.

ічөтжык. Тані абу сешөм подробнөја серпасалөма Кремлсө, кызі сіјөс вөчөма Кремл план вылас, кодөс бөгтөма ыжыджык масштабөн. Сің-кө, кымын ічөтжык масштабыс планыслөн, сымын ешажыктор поңо пасјыны план вылас.

План вылын поңо төдмавын ңе сөмын предмет сулаланінлыс ыждасө да очертаніјесө, но і предметјасыслыс мөда-мөд кост інтассө (расположеніјесө). Горізонт бокјас план вылын пасјыссөны војвывлан вескөдөм стрелкаөн. Стрелкаыс-кө абу, војвылыс век лөө вылысас. Та серті план вылыс поңо төдмавын, ылынөс-ө да горізонт

кодар бокын лобны мѡда-мѡдсаңыс предметјасыс. Шуам, Днепрогес план вылыс мѡ ағзам, мы Днепр берегјаслѡн плѡтина дѡнас мѡда-мѡдсаңыс коластыс лѡб 600 м да мы гидростанціја зданіеыс пукалѡ Днепр рытыввыв берегас, а шлузјаса каналыс нуѡдѡма асыввыв берегас.

8-ѡд серпас. Москвалѡн план.

Узјас. 1. Днепрогес план сертѡ корѡдѡ строїтелствѡса став јукѡнјасѡ, кодјасѡ пасјѡма лыдпасјасѡн да петкѡдѡлѡма план вывса условнѡј пасјасѡн.

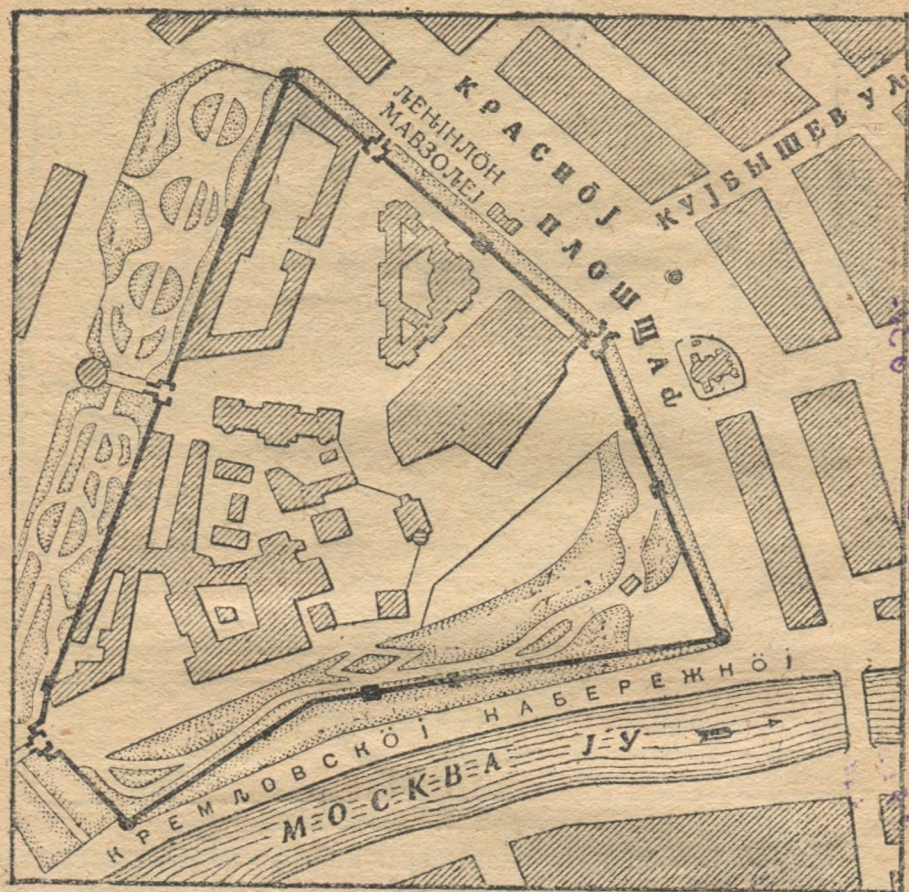
2. Москва план сертѡ корѡдѡ Кремль, кодѡс петкѡдѡлѡма тре-угольнѡн план шѡрын Москва ју берег дорын. Тѡдмалѡј, Кремль-саң кодар бокас мунѡ Горкія улѡча.

3. Кремль план сертѡ тѡдмалѡј, кодар бокас Кремль-саң кулѡ Краснѡј площѡадѡ, кодарас—Москва ју. Масштаб сертѡ мурталѡј Кремль рытыввыв бокамыс куѡсѡсѡ.

4. Чертѡтѡј асланыѡ класслыс план тащѡм масштабѡн: 1 сан-тѡметрын—1 метр.

Кыгі төдмавны план вылō пасјом предметјас.

Медым позō вōлі төдны, мыјјас петкōдлōма план вылас, бостōны урчītōм пасјас да краскајас. Тащōм пасјасыслы төдмōдōмсō сетōны план бокас лѣбō улас. Условнōј пас-

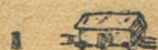

9-d серпас, Кремльōн план.

јас төдōм отсалō лыдѣны плансō. Вajōdam медга щōкыда бостлывлан условнōј пасјас (вiз. 10-ōд серпас).

Тащōм условнōј пасјас сертi плантō лыдѣомыд вермас јонжыка гōгōрвоōдны места јывсыс кнѣгаыс лыдѣом

дорыс. План вылын мi отпырjо, отi вiжодлoмoн аqзам ставсo, мyж сeнi петкoдлoмa—стрoджaяс, мужас, вoрjас, жуяс, туjжас—дa нaлыс мoдa-мoд кoст iнтассo (расположeнi-жeсo).

Сарај

Мујас

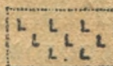
Торја керка

Градjорјас

Фабрика

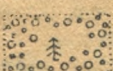
Кералoм вoр

Тoв мeлнiчa

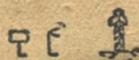
Кустарник

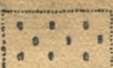
Лыска вoр

Корја вoр

Километровj столб

Вiж

Почта

Ветлыны пoзaнa да пoчтoм нурјас

Сiкт

Шылыд да чурк-жoс лыжас

Садјас

10-oд сeрпaс. Плaнлoн уcлoвнoј пaсјaс.

Мыjлa рaбoчoјлы дa кoлхoзнiклы кoлo кужны вoдiтчыны плaнoн.

Плaнoн пoлзyйтчыны кужoмyд зeв jонa oтcалo кoлхoзнiклы дa рaбoчoјлы coзнaтeлнoјa yчacтвyйтны coцiaлизм стрoйтoмын. Зaвoд стрoитiгoн кoлo кужoмoн бoрjыны мeстaco, лyчкi cyвтoдaвны бoрjoм мeстaac oтi-мoд бepдo кoрпycјac, бyд мaстepскoј cyвтoдны cиzи, мeдым cиjo вoли лyчкia jyрдoдco, oшiнјacыc мeдым eз пeтны вoжвылo дa c. в. Мeдым тaјoс cтaвco пpaвiлнo вoчны, кoлo кужны лoсoдны плaнco дa кужны гoгoрвoны cиjoc cылы, кoдi кyтaс нyoдны плaнaс iндoм yжco. Мeдым

лучкі організуйтны колхоз лібѡ совхоз, колѡ кужны план серті артавны угодијејас улѡ плѡшшаѢ, пасјыны тујјас, хоѡајственнѡј стрѡјбајаслы места. Мі стрѡітам выѢ, соціалістическѡј карјас да вылпѡв планірујтам важјассѡ. План отсалѡ мїжанлы медса выгѡднѡја урчїтавны улїчајас да кварталјас, карса паркјас, трамвај тујјас.

Страна дорјан ужын планѡн пѡлзујтчыны кужѡмыд ѡік быт. Сознателнѡј бојецлы колѡ кужны тѡдмавны план вылыс аслас частјаслыс да враг частјаслыс местїтѡмсѡ: сылы колѡ кужны артавны, мыјѡн выгѡднѡ да мыјѡн невыгѡднѡ налѡн расположеїејыс. Ставсѡ тајѡс пѡѡ вѡчны сѡмын секї, кор кужан пѡлзујтчыны планѡн.

Ужјас. 1. Вісталѡї, мыј ті аѡѡаныѢ сїктса места план вылыс (11-ѡѡ серпас); мыј ем план шѡрас, војвылас, лунвылас, асыывылас да рытыывылас.

2. Кушѡм тујјасѡѢ пѡѡ мунны Заречаны сїктсаѢ Славїнѡ сїктѡ? Кушѡм направлєїејѡн да кушѡм местајастї мунѡны тајѡ тујјасыс?

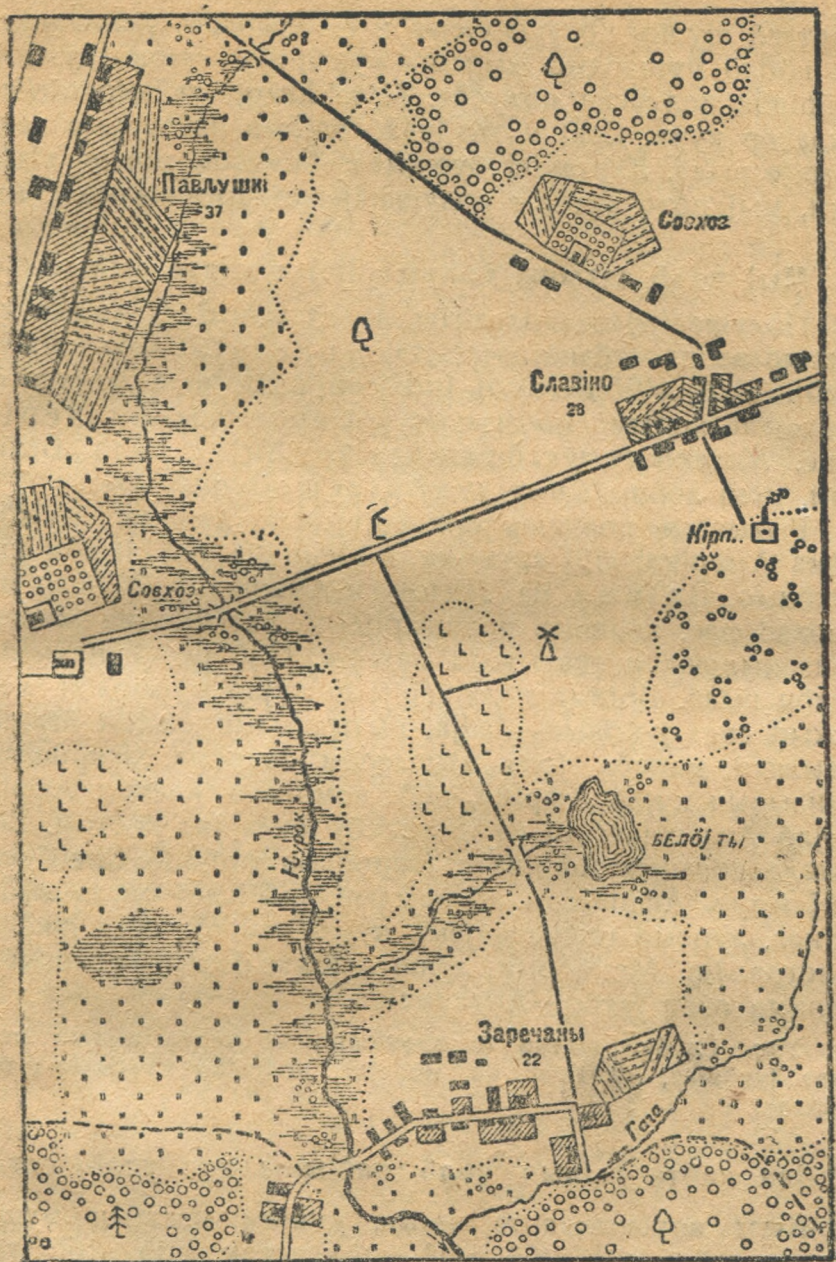
Глобус да карта.

Медса бур, медса правїлнѡј серпасыс мушарлѡн ем глобус. Глобус, мї сїјѡс тѡдам-їїн,—уна пѡв іѡтмѡѡѡм мулѡн серпас. Глобуслѡн-кѡ 1 м куѡа діаметрыс, секї сїјѡ 13 млн пѡв жеңыѡджык му діаметрыс.

Глобус веркѡс вылѡ пасјыссѡны војвыв да лунвыв полусјас, экватор, морелѡн да сушалѡн (косїнлѡн) очертанїејас. Моресѡ красїтѡны лѡз рѡмѡн. Сушаыс (косїныс) красїтѡ разнѡј краскајасѡн: увтас местајас красїтѡны турунвіж рѡмѡн, вывтасжык местајас—јежыѡ рѡмѡн, гѡрајас—уна пѡлѡс ѡтѡенокјаса корїчневѡј (пемыѡвіж) рѡмѡн.

Кѡт ескѡ глобусыѡ і медса стѡч петкѡѡлас мушарлѡн, но пѡлзујтчыны сїјѡн абу зєв удѡбнѡ. Сылѡн вывтї ыжыѡ турасыс бумагавывса мусерпасјас серті, а му сертіыс сїјѡ вывтї іѡт—іѡтїк глобус вылын му веркѡс јукѡнјаслѡн серпасјасыс артмѡны вывтї поснїѡс, а унатор і ѡік пасјытѡг колѡ. Сы понда глобус пыѡѡї векжык лѡѡ пѡлзујтчыны плавкѡс картајасѡн.

Мушартѡ ѡѡнас пѡѡ пасјыны карта вылын асыывыв да рытыывыв полушарїејасѡн. Тајѡ кык

11-öd серпас. Сіктса месталдн план.

картасо шуоны полушаріејасон сы вѳсна, мыј быд карта петкѳдлѳ мушарлыс жынсѳ,—мушарсѳ быттѳкѳ вундѳма шѳрпѳв полуссан полусѳз. Мукѳддырјі јукѳмсѳ вѳчѳны экватор куѳа. Секі муыс јукѳ вѳјвыв да лунвыв полушаріе вылѳ. Картакѳд буржыка тѳдмасѳм могыс вѳѳд-лам, мыј позѳ аззыны полушаріејас карта вылыс.

Мыј позѳ аззыны полушаріејас карта вылыс.

Полушаріејас вѳдлалігѳн ті аззанныд на вылыс зевгырыс ва пространствојас: тајѳ океанјас—**Атлантичѳскѳј**, **Тѳхѳј** лѳбѳ **Велікѳј**, **Індіјскѳј** да **Вѳјвыв** **Јѳдовітѳј**. Океанјас костас емѳс гырыс косінјас (суша)—**матерікјас**. Матерікјас јукѳоны свет јукѳнјас вылѳ. Вѳѳд-лам, кѳні лѳоны свет јукѳнјасыс мушар вылын.

Рытиввыв полушаріејын вѳјвывсан лунвылѳ **нужѳдчѳма** **Амеріка**: сіјѳ артмѳма мѳда-мѳдыскѳд јітчѳм кык јукѳныс, **Вѳјвыв** да **Лунвыв** **Амеріка**ыс. Мушар мѳдарладорас, асыввыв полушаріејын паскѳдчѳма морѳн јона кыщлалѳм зев ыжыд матерік. Сіјѳ јукѳ некемын јукѳн вылѳ. **Вѳјвыв** полушаріејын кујлѳ мушарлѳн медыжыд свет јукѳныс—**Азіја**, рытиввылын сыхѳд ѳтлаасѳ неыжыд, морѳн јона кыщлалѳм **Јевропа**. Јевропасан лунвылын кујлѳ **Афріка**, сіјѳс вѳмѳналѳ экватор. **Афріка** кујлѳ **Атлантичѳскѳј** да **Індіјскѳј** океанјас костын. **Вѳјвыв**ладорсаныс **Афріка**ѳс **Јевропа**ыс торјѳдѳ **Средіземнѳј** морѳ. **Афріка**сан асыввылын, **Індіјскѳј** океан мѳдар бокас, лунвыв полушаріејын кујлѳ медічѳт свет јукѳн—**Австраліја**. Медѳѳрын, лунвыв полус дорын паскѳдчѳма лунвыв свет јукѳн—**Антарктида**.

Ужс. Глобус вылыс да полушаріејас карта вылыс індѳј свет јукѳнјас, океанјас да морѳјас, кодјасѳс кѳзтылѳма тајѳ јукѳнас.

Мыјла карта вылын колѳ пасјыны градуснѳј сетка.

Кызі корсны карта вылыс, кушѳм местаын мушар вылын кујлѳ сіјѳ лѳбѳ тајѳ му участок, сіјѳ лѳбѳ тајѳ предмет?

Участокјаслыс да **торја** предметјаслыс мушар вылын местасѳ тѳдмалѳм могыс, сы вылын мѳвпѳн нуѳдсѳ сіз

шусана градуснőј сетка. Тајő сеткасő мі вермам тыдалан віјасőн нуőдны глобус вылын і карта вылын.

Мі тőдам, мыј экватор мунő őтылнаын полусјассан да јукő мусő војвыв да лунвыв полушаріејас вылő. Экватор серті мі вермам тőдмавын, лоő-ő тајő гőраыс, јуыс, карыс да с. в. војвыв полушаріеын лїбő лунвыв полушаріеын. Но колő-őд стőч тőдны, ылын-ő лоő экваторсаыс сіјő лїбő тајő местаыс. Та могыс экватор да полус костын őті-мőдсаыс őтылнаын нуőдőны 89 круг (12-őд серпас). Најő шусőны параллелнőј кругјасőн. Кругјас костас коластыс шусő шїрота градусőн ¹⁾. Шїрота градус лыдсő нуőдőны экваторсан. Став шїрота градусјасыс 90. Экватор вылын шїротаыс лоő 0, а полус вылын—90 градус. Жендőдőмőн тајő гіжсő таі: 90°. Карта вылын параллелнőј кругјассő нуőдőны векжыксő оз быд градус бőрын, а 5 лїбő 10 градус бőрын, медем тајő віјасыс ез мешајтны пасјыны карта вылő колан предметјассő.

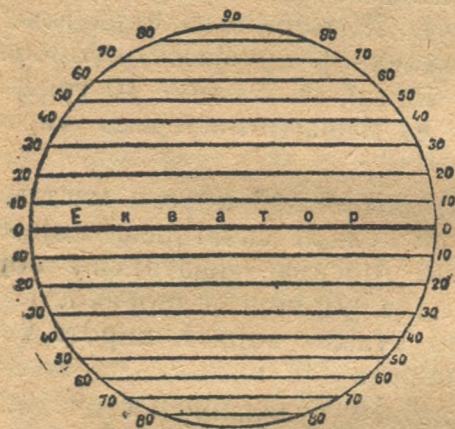
Őні мі вермам тőдмавын, ылын-ő лоő корсан местаыс экваторсан. Шуам, Љеңінград сулалő экваторсан војвылын 60-őд параллел вылын, Москва—экваторсан војвылын, 50-őд да 60-őд параллелнőј кругјас шőракостын. Мőдног-кő шуны, Љеңінград сулалő војвыв шїрота 60° вылын, а Москва—војвыв шїрота 56° вылын.

Но Москвалыс мушар вылын сулаланінсő стőч тőдмалőм вылő тајő еша-на. Таыс őтдор, мїжанлы колő тőдны нőшта, кушőм местаын параллелнőј круг вылас сіјő сулалő. Медем позїс стőч тőдмавын, кőні лоő чутыс параллелнőј круг вылас, полуссан полусčа глобус вылын да карта вылын нуőдсőны 360 полуокружност (кышвіжын). Најő вомőналőны экваторсő дај став параллелнőј кругјассő (12-őд серпас). Тајő кышвіжынјасыс шусőны мерїдіанјасőн. Кык орчча мерїдіанјас костын коластыс шусő долгота (куčта) градусőн. Быд мерїдіан вомőнасő быд параллелнőј кругкőд сőмын őті чутын, сы понда тőдам-кő мі, кушőм параллел вылын да кушőм мерїдіан вылын сулалő Москваыд, мі стőч вермам індыны мушар вылын сылыс сулалан местасő.

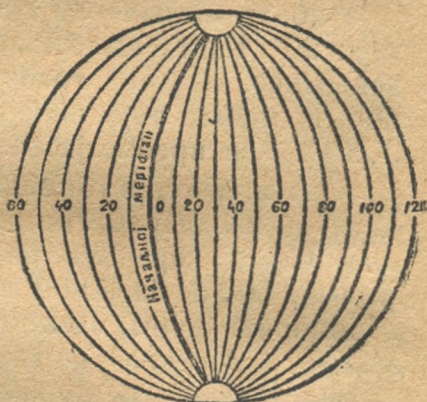
¹⁾ Градусőн шубны окружностыс $\frac{1}{360}$ јукőнсő.

Мі ку́жам-ні́н лы́ддыны параллел́јас; о́ні ві́дд́лам, кы́ці ну́ддс́д лы́дыс ме́рідіа́нјаслы. О́т́і ме́рідіа́н бос́тс́д ме́дво́зза (начално́ј) ме́рідіа́н пы́дді. Сы́аң і ну́ддс́д лы́дыс. Ме́дво́зза ме́рідіа́н пы́дді бос́тс́д Грі́ніч кар пыр муныс ме́рідіа́н. Грі́ніч ку́лд Англі́јаса сто́ліца— Лондо́н до́рын. Ме́рідіа́нјас лы́ддыссы́оны ме́дво́зза ме́рідіа́нса́ныс асы́ввыло́ да ры́ты́ввыло́ со́ ко́кјамысда́ссы́. Сі́з-ко́, і до́лгота́ыс (ку́зта́ыс) овло́ асы́ввы́вса да ры́ты́в-вы́вса. Москва сула́ло Грі́нічса́ң асы́ввы́в до́лгота́ 38° вы́лын, а Ле́нінград—30° вы́лын.

Полуша́ріејас карта вы́лын екватор петко́длыссы́ вес-кы́д ві́чон, а мукóд параллел́јасыс да ме́рідіа́нјасыс—

ПАРАЛЛЕЛ́ЈАС

МЕ́РІДІА́НЈАС

12-дд серпас. Параллел́јас да ме́рідіа́нјас.
(Ну́ддс́ма 10 градусјас вомо́н).

ме́гыр ко́дјасо́н. Полуша́ріејас карта вы́лын ме́рідіа́нјас-ло́н ме́гырјасыс о́тлаасо́ны во́јвы́в да лу́нвы́в полу́сјасы́н.

Муша́ро́с зо́нна́с по́зэ петко́длыны сі́з-жо́ о́т́і карта вы́лын (30-дд серпас). Сы́ вы́лын став параллел́јассо́ і ме́рідіа́нјассо́ петко́дло́ма вескы́д ві́чјасо́н, ко́дјас вомо́-на́со́ны вескы́д (90°) пелóссо́н. Та́јо́ карта́ыс сі́јос ізо́бре-ті́тыс н́ім ку́за шу́сö „Меркаторскóјо́н“.

У́жјас. 1. Петко́дло́ј полуша́ріејас карта вы́лыс екватор да параллелно́ј кругјас; ме́дво́зза ме́рідіа́н да мукóд ме́рідіа́нјас.

2. Корес́ј гло́бус вы́лыс лі́бд полуша́ріејас карта вы́лыс Нью-Йорк кар. Сі́јо́ ку́лд Во́јвы́в Аме́ріка асы́ввы́в бе́рег вы́лын Грі́нічса́ң во́јвы́в ші́рота́ 40° вы́лын да ры́ты́ввы́в до́лгота́ 74° вы́лын.

3. СССР административнӧй деленије карта сертӧ тӧдмалӧ, кушӧм кар сулалӧ војвыв шӧрота 60° вылын да асывыв долгота 30° вылын.

4. Сӧд-жӧ карта сертыс тӧдмалӧ Японскӧй море берег дорса мӧжан портлыс—Владивосток карлыс шӧротасӧ да долготасӧ.

Мыӧдн торјалӧ географическӧй карта планыс.

Географическӧй карта серпасалӧ му веркӧслыс ғырыс пространствояс, а планыд—негырыс участокяс. Карта вылын серпасавсӧ мушарыс зоннас, зон гвет јукӧнјас, сені государство-јас, областјас, лӧбӧ рајонјас. План вылын серпасавсӧны кар-јас, совхозјас, колхозјас, зда-нијејас да налӧн јукӧнјас да с. в. Карталӧн масштабјас јона поснӧжыкӧс план масштабјас сертӧ. Сы понда карта вылын пасјыны подробностјассӧ позӧ јона ешажык, план вылын сер-тӧ. Масштабыс-кӧ 15 км сан-тиметрын, карта вылӧ перӧӧн чуткӧм чутлӧн пастаыс лӧӧ $\frac{3}{4}$ км. Сӧд-кӧ, кӧт кушӧм вӧснӧд виӧ ми огӧ нуӧдӧј ташӧм карта вылад, сӧјӧ лӧӧ унапӧв паскыджык негырыс јујасыс, тујјасыс, весӧг не-гырыс мујасыс да с. в.

13-ӧд серпас. Карталӧн условнӧј знакјас.

Ӧчӧт масштаба картајаслы весӧг карјас лӧӧны вывтӧ пос-нӧӧс, медем најӧс позӧ вӧлі пасјыны. Сыпонда лӧӧ кежны бостӧм масштабсыс да најӧс пасјӧм вылӧ бостны условнӧј пасјас. Карталӧн, планыдлӧн моз-жӧ, емӧс аслас условнӧј пасјас (13-ӧд серпас) да краскајас. Јујас карта-јас вылын пасјысӧны чукыл-мукула сӧд виӧјасӧн, кар-јас—кружокјасӧн. Море, увтас местајас, гӧрајас да мук. пасјысӧны карта вылын разнӧј краскајасӧн,—та јылыс вӧсталӧма-нын глобускӧд тӧдмӧдӧгӧн.

Быд географическӧй карта вылын нуӧдӧны градуснӧј сеткалыс виӧјас, параллельјас да меридианјас да на вылын

пасјоны шірата да долгота градусјас. Планјас вылын градуснőј сеткаыд оз пасјыссы.

Картајас торјалőны планјасыс јешщő і со мыјон: најő шылыд лїст вылын петкőдлőны мушарлыс сещőм гырыс пространствојас, шуам матерїкјас, кőні тőдчő мулőн мылкјалуныс. Планјасыд-жő серпасалőны сещőм поснїд участокјас, кőні мылкјалуныс мушарлőн нőті оз тőдчы.

Мыј могыс чертїтсőны картајас.

Картајаслőн морјасыс уна пőлőс. Странајас прїрода-кőд тőдмőдмőм могыс карта вылő пасјыссőны морејас, сушажас, јујас, гőрајас да с. в. Ташőм картајасыс шусőны фїзїческőј картајасн. Сещőм картајас, кőні гырыс-жык фїзїческőј јавленїејасыс őтдор, петкőдлőма про-мышленност да вїзму овмőсса разнőј јукőнјаслыс (от-раслјаслыс) местајассő, шусőны екoнoмїческőј карта-јасн. Емőс војеннőј картајас, кőні петкőдлыссőны војен-нőј тőдчанлуна предметјас. Тајő—војенно-топогра-фїческőј картајас. Медбőртї, емőс картајас, кőні пас-јыссő государствојаслőн местїтчőмыс. Најő шусőны пo-лїтїческőј картајасн.

Кызі местїтчőмаōс му веркōс вылын СССР да главнőј капїталїстїческőј государствојас.

СССР фїзїческőј карта вылыс, кодōс вайōдōма кнїга помын, тї азғанныд, мыј СССР бостō *Јевропалыс асыв-выв јукōнсō да став војвыс эжынсō Азїјалыс*. СССР ем зев ыжыд государство, сїјō бостō мушарвывса став овмőдмőм сушасыс $\frac{1}{6}$ јукōнсō. Тајō зев ыжыд террїторїа вылас СССР-са ужалыс јōз стрōїтōны соціалїзм комму-нїстїческőј партїја да сїјō вожō Сталїн јорт вескőдлōм улын.

Őні вїқōдлам, кызі местїтчőмаōс медса главнőј капїта-лїстїческőј государствојас. Рытиввыв полушарїеын Војвыв Амерїка матерїк вылын кујлőны Амерїкалőн Соједї-нőннőј штатјас. Асыввыв полушарїеын Јевропа рытив-выв јукōн берегјас бердса ыжыд дї вылын кујлō Англіја. Јевропа матерїклыс рытиввыв јукōнсō бостō Францїја.

Сысан асыввылын Јевропа шӧрас кујлӧ Германіја. Асыв-
выв полушаріеын-жӧ јапонскӧј діјас вылын да асыввыв
Азіја берегјас пӧлӧн кујлӧ Јапоніја. Тајӧ—мірын мед-
главнӧј імперіалістическӧј государствојас. Сені вескӧд-
лӧны капіталістјас, кодјас експлоатірујтӧны рабочӧјјасӧс
да крестанаӧс, грабітӧны ас кіпӧдулас бостӧм колоніја-
јасӧс. Англіја експлоатірујтӧ Індіјаӧс,—сіӧ медса ыжыд
колоніја Англіјалӧн. Індіја кујлӧ Азіја лунвылын. Фран-
ціја кӧын пӧштӧ став рытив-војвыв Африкаыс да с. в.
Капіталістическӧј странајасса буржуазіја тышкасӧ мӧда-
мӧдныскӧд мірсӧ вылпӧв јукӧм понда, сек-жӧ ӧтвылыс
ненавідітӧ (лӧгалӧ) мӧжанлыс Сӧвет сојузнымӧс, кӧні
век кежлӧ лоі бырӧдӧма мортӧс мортӧн експлоатірујтӧм.
Мӧжан Сӧвет сојузным ем ловја прӧмер, кодӧ петкӧдлӧ,
мыј колӧ вӧчны капіталістическӧј странајасса ужалыс
јӧзлы асланыс буржуазіјакӧд, медем век кежлӧ мезды-
ны експлоатаціаыс.

Ужјас. Рытиввыв Јевропа політическӧј карта вылыс да мӧ-
рвӧвӧј політическӧј карта вылыс корӧбӧј сіӧ государствојасӧс,
кодјасӧс качтылӧма тајӧ раздѣлын.

Мушарлөн кујим оболочка.

Мушарлөн веркөсыс ем чорыд оболочка, кодi мыјкө-мынданас вевттысöма ва оболочкаөн, мыјкө-мындаыс косiн(суша). Но тајö оболочкаыс öтдор мушартö быд боксаң кышалö сынöд оболочка, либö атмосфера. Сынöд оболочка ворсö ыжыд рол мушар вылын шоныд, көзид, төвјас, зерјас јуклöмын (распределаетöмын).

Некод оз төд стöча, вылын-ö сынöд оболочкалөн границајасыс. Та јылыс мi вермам мөвпавны сöмын сынöд вылысса слöјјасын мiјанлы тыдалан јавленијeјас суд-та сертi. Тöдса, шуам, мыј севернöј сiјанијeјас, кодјас јурдöдöны војвыв странајаслыс војјассö, овлöны 500, весiг 700 км судтаын му веркөссаң.

Мыјыс артмöма мулөн чорыд оболочкаыс.

Мушарлөн чорыд оболочкаыс артмöма сiз шусана горнöј породајасыс. Горнöј породајасөн шусöны лыа, сој, iзвестнак, мрамор, гранiт да с. в. Оз шöча горнöј породајасыс кујлыны чередуетчан слöјјасөн. Овраг бокјасыс, ју кыркöщјасыс позö аңыны öтi-мöд вылын кујлыс ташöм слöјјассö. Ташöм слöјјаса породајасыс овлöны либö небыдöс (рыхлöјöс) либö iзкод чорыд-öс (iзмöм). Најö шусöны пуксöм (осадочнöј) породајасөн. Артмöмаöс најö ваыс пуксöм ногөн. Ваыд нуö аскöдыс поснi лыа да iл, кодјас пуксöны ва пыдöсас. Сола ваыс, кор сiјö пөрö руö (пакталö), вермö пуксыны сов. Пуксöм породајасыд вермасны артыны сiз-жö i сынöдыс, кор төвјас кыпöдöны да нöбöдöны, мукöд-дырјi јона ылö, сесса пуктöны бус код поснiдик му чiрјас.

Мукöд горнöј породајасыс кујлöны слöјжастöм зевгырыс массајасöн (чукöрјасöн). Ташöм из породајасыс течöны унжыкысö поснi лiбö гырыс уна грана чiрјас — кристаллјас öтлаасöмыс, сы понда најö шусöны массивно-кристаллическöј породајасöн. Массивно-кристаллическöј породаöн лöб, шуам, гранiт.

Медым гöгöрвöны, кычi артмiсны массивно-кристаллическöј породајас, колö тöдны, кушöм состојанијейн кујлöны мушарлöн пыщкöс јукöнјасыс.

Уж. Чукöртöј аслыныд школа гöгöрыс горнöј породајаслыс образецјас да вöчöј наыс коллекција.

Кушöм состојанијейн кујлöны мушар пыщса веществојас.

Важысан-нiн тöдöны, мыј жужыд шахтајасын, кымын пыдö пыран, сымын шоныджыкöс да шоныджыкöс лöбны му слöјжасыс. Учонöјјас тöдмалiсны, кычi кыптö му слöјжаслöн шоныдыс пыр пыдöжык муас пырiгöн: та сертi најö арталiсны, мыј 80—100 км пыднаын му пыщкас сещöм ыжыд температураыс, код дырјi быд горнöј породаы быт лöб сывны. А мушарлöн диаметрыс лыддысö 13 сурс км, сiчкö, та сертi, кöчалöм чорыд коркаыс муыдлöн вывтi вöснi. 80—100 км пыднаын сылöм горнöј породајасö вывсаыс јона лычкö мушарлöн чорыд коркаыс. Сы понда најö сенi пöрöны жынвыјö кiчöр массаö. Тајö жынвыјö кiчöр доналöм массаыс шусö магмаöн.

Кычi артмöны массивно-кристаллическöј породајас.

Магмаыс-кö му корка потласöм iнјастi да тыртöм iнјастi каяс матöжык му веркöслаыс, сiјö назöникöн мöдас кöчавны. Секi сыыс торјалöны разнöј состава кристаллјас, да артмö-массивно-кристаллическöј горнöј порода. Тазi, му коркаын назöник кöчалöмöн, артмiс гранiт. Гранiт составö пырöны: мöдa-мöдныскöд спöјaтчöм стеклö код поснiдiк кристаллјаса кварц, југыд, пырыс тыдалана лiбö сöд пластiнкајаса слyда да розöвöј лiбö рyд чiрјаса полевој шпат.

Горнõй породајаслõн пазавлõм.

Граніт лыддыссõ медса чорыд из породаõн. Но век-жõ, куѣаõн і сіјõ пазавлõ. Кор гранітыс шоналõ шондї југõрјас улын, сіјõ, кыѣі і быд телõ, паскалõ. Но кварц-лõн, слудалõн да полевõј шпатлõн чїрјасыс оз õткода паскавны шоныдыс. Сы понда на костын артмõны потасјас. Кõѣалїгõн најõ бара-жõ оз õткода топавны, да сіѣ-жõ артмõны потасјас. Из потасјасас-кõ вескалõ ва, кодї кõѣыд дырјї кыммõ, потасјасыс ыждасны сы вõсна, мыј ваыс кыммїгас јонжыка паскалõ. Гранітыс пазавлõ аслас составнõј јукõнјас вылõ.

Баыд і мõднõгõн-на пазõдалõ из породајастõ, кодјас-ыс артмõ косїныд (сушаыд). Сїјõ сывдõ му коркасыс уна вешествојас, шуам, сов, гіпс да с. в. Ваыи сълõм вешествојасыс дејствујтõны горнõј породајас вылõ да вежõны налыс составсõ, шуам, полевõј шпат да слуда пõрõны сојõ.

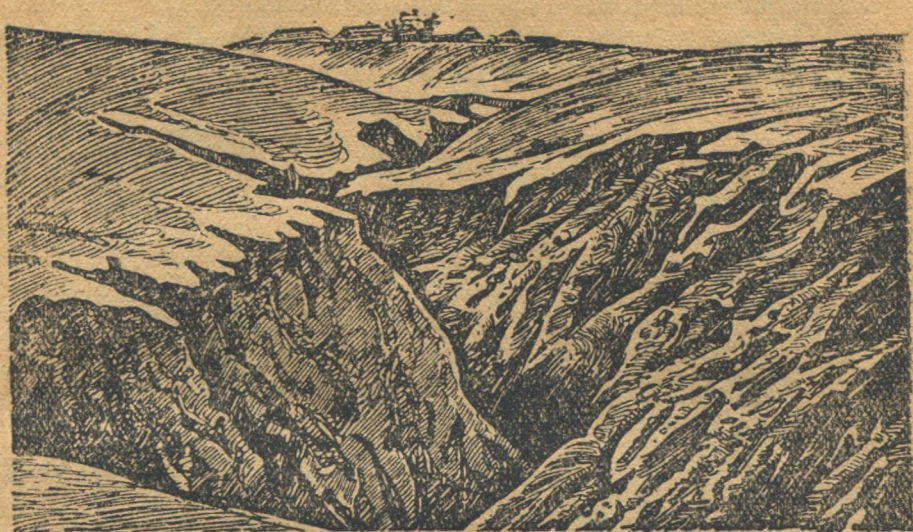
Сїѣкõ, из породајасыд дрõбалõны, лбõ, кыѣ шуласны, выветрївајтчõны. Наыс артмõны небыд породајас, шуам, лыа да сој.

Уж. Наблудајтõј, мыј лõб граніт торкõд, калїтлыны-кõ сїѣс некымын пõв ломтысан пачын.

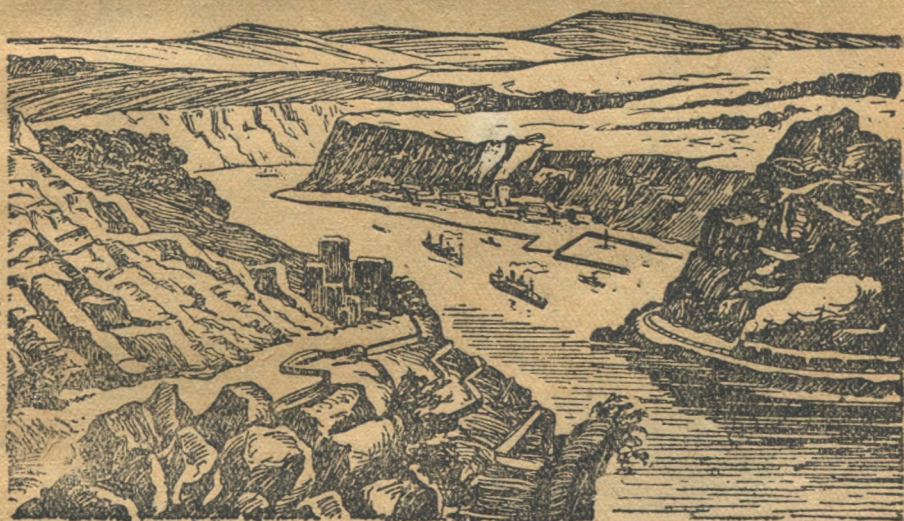
Кыѣі вежõны му веркõссõ ва да тõв.

Небыд (рыхлõј) породајас оз овны õтї местаын, кõнї најõ артмїсны. Најõс мыскõны, нуõны вајас. Јона зербм бõрын му веркõс вылын шорјасõн вїзувтыс ва вõчõ гуранјас, кодјõ мусõ. Гуранјасыс вермасны пõрны ов-рагјасõ (14-õд серпас). Таѣї-жõ кодјõны му веркõстõ і лым вајас.

Нõшта јонжыка мыскõны (кодјõны) му веркõстõ ју-јас. Ју ва нуõ гудыр (нујт), ју пыдõсõдыс нуõ лыа, а јона вїзув дырјї весїг изјас. Таѣї јујас пїскõдõны (мыс-кõны) аслыныс ва тујјас, а уна нем чõжõн кодјõны долїнајас да ушщелјејас, кодјас пыдõстї најõ вїзувтõны õнї (15-16 серпасјас). Емõс странајас, кõнї ташõм жужыд вапїскõсјасыс торјõдлїсны му веркõссõ щõщыд јывјаса вывтасјас вылõ. Ташõм вывтасјасыс шусõны „столовõј“ гõрајасõн.

14-öd серпас. Овраг.

15-ö1 серпас. Ју долина.

Ташом-жө уж му веркӧс вылын вӧчӧны лым да јі. Жужыд гӧра јывјасын лымјыс оз сывлы гожӧмнас. Крут чоја гӧрајас јылыс сјјӧ буждӧ, усӧ лавінаӧн (17-öd серпас). Ташом лавінајасыс жуглӧны асланыс туј вылын

пујас, стрѣбјас, кыскѣны аскѣдныс із глыбјас. Лым лавінајас ѿѿѿѿѿны гѣрајаслыс пазавлѣмсѣ.

Сещѣм інјасын, кѣні лымјыс оз вермы нї сывны, нї буждыны, сїѣ чукѣрмѣ да ас сѣкта улас пѣрѣ јїѣ. Јїд,

16-ѣд серпас. дарјалскѣ ушцѣлје Кавказ гѣрајасын. Тѣрек ју.

вар лїбѣ асфалт моз-жѣ, чорыд состојанїјенас вермѣ паскавны, вїзувтны. Сы вѣсна гѣрајас вылыс јїд наѿ-нїкѣн леччѣ гырыс, некымын кїлометр куѿаа да пастаа јївожјасѣн. Најѣ шусѣны лѣднїкјасѣн (18-ѣд серпас).

Кöзүд областјасын јид вевтö қон странајасöс. Сіз јі вевтöд улын лооны Гренландіја ді да лунвы матерік Антарктида. Леднікыд мунігас аслас вевті ыжыд сөктанас пазöдлө му веркөссө, зыртö ізјасöс да шылöдө му веркөслыс гуранјассö да мылкјассö.

Тöлыд сіз-жö вежö му веркөстö; сіјö лептö бус да лыа. Лыаа областјасын, шуам, морејас да јујас бокса лыа берејас вылын, пустынајасын, сіјö пуктö лыасö гырыс чукөрјасö, либө дунајасö. Пустынајасын најö артмöны подков ногөн да шусöны барханјасөн (37-öд серпас).

Му веркөстö вежö і море. Морелөн гыјасыс ыжыд вынөн швачкöны крут берејасö. Морскöј прибој жуглө весіг із скалајасöс (19-öд серпас).

17-öд серпас. Лавіна.

Лыа да сој, кодјасöс петкөдöны мореö јујас,—пуксöны море пыдöсас. Лыаыс пуксö береј дорас матöжык, сојыс дыржык олö ваас да пуксö берејассаныс ылынжык. Тазі уна нем чöжөн чукөрмöны море пыдöсын кыз слöјјасөн сој да лыа. Воссa океанö лыа да сој оз вескавы. Тані, океан пыдöсас, мільардјасөн пуксöны океан вајасын олыс поснідік пемöсјаслөн раковінајас да

быдмӧг коласјас. Тајі уна мӓллон во чӧжӧн море пыдӧ-сын артмӧны кыз слӧјјасӧн мел да ӓвестнак. Ташӧм слӧјјасӧ позӧ аҗыны уналаыс суша вылың—гӧра бок-јасыс, оврагјасыс, ју кыркӧщјасыс. Кызі-нӧ најӧ веска-лӧмаӧс суша (косін) вылас? Мушар пыщкӧсса вынјас вліјаніје улын му корка вешјасӧмла најӧ кыптисны да артмӧдісны сушас.

Ужјас. 1. Зер ва потокјас бӧрса наблудатӧмӧн тӧдмалӧј, кытыс најӧ нудны (мыскӧны) мусӧ да кытчӧ бӧр пунктӧны вӧјӧм материалјасӧ.

2. Наблудатӧј, кызі артмалӧны гуранјас да оврагјас.

3. Наблудатӧј, кӧні пуксӧны тӧлӧн нуан лыаыс да лымјыс.

Кызі вешјасӧ му корка.

Мі тӧдам-нын, мыј му корка улын ем магма, жынвыјӧ кӧзӧр лӧбӧ шонтӧм воск код нуҗ доналӧм масса. Му

18-ӧд серп. Ледник, кеді леччӧ долинаӧ. Долина пыдӧсас ју.

коркалӧн торја участокјас вермасны лӧбӧ пыдӧжык вӧјны тајӧ небыд масса пыщкас, лӧбӧ, мӧдарӧ, кыпавны маг-масыс вывлан. Тајӧ артмӧ мушар корка участокјас сӧкта

вежласом понда. Вайас кырөдөны да нуоны разнөй горнөй породајасөс мореө, сы понда матеріклөн кушөмкө јукөн вермас кокнаммыны да кыптыны вывлаң жынвыјө кічөр массаас, маґмаас. Матерік вывса леднік, мөдарө, вермас лічкыны сіјөс аслас сөктанас донбі маґма массаас. Тајі суша веркөс вылын артмөны вөјөм інјас (впадінајас), најөс вевтө аслас вайасөн море; мөдарө, мукөдлаын море

19-өд серп. Морскөй прибој жуғлө скалајас.

пыдөсыс кыптө да море местаас лоө суша. І збылвылө, уналаын му вылыс каңалөма, мыј море береґјас наңөнік кыптөны лібө леччөны. Чорнөй морелөн береґјасыс мукөдлатыс сещөма леччісны, мыј важса карјаслөн коласјасыс лоіны ва улын. Мөдарө, Ленинградсаң вөјыввлаың Балтіјскөй морелөн береґјасыс наңөнік кыптөны (1 см вылө воөн).

Му коркалөн участокјас вермөны сің-жө наңөнік веш-ыны өтарө лібө мөдарө, секі најө топөдөны орчча участокјасө. Сыыс му коркаыс көрсө да артмөны чукырјас (складкајас). Му коркаыд паґсө чуқырјасө сің-жө і сыпонда, мыј мушар пыщкөсса јукөнјасыс сіјө куң нем чөжөн вочасөн пыр көчалісны дај көчалөны, а секі і топалөны. Мулөн чорыд кышыс та вөсна пуксө, көрсө,

артмōны чукурјас. Тазі, назōникōн, мїллон војасōн артмōны горнōј хребетјас (20-ōд серпас). Горнōј хребетјас костас лобны увтасјас. Најō шусōны гōраса кузмōс (продолнōј) долїнајасōн.

Шōр Јевропаын сулалōны Алпїјскōј гōрајас. Сїјō — кōрсōм ногōн артмōм гōра радјас. Чорнōј да Каспїјскōј морејас костын сулалōны Кавказскōј гōрајас; најō сїзжō емōс радјасōн сулалыс кōрсōм (складчатōј) гōрајас, кодјас костын нужвіōны кузмōс долїнајас.

[20-ōд серп. Кōрсōм ногōн артмōм гōрајас.

Гōрајас вивсаң візувтыс шорјас мыскōны (кырōдōны) гōра пōкатјассō да артмōдōны вомōна (поперечнōј) долїнајас. Кōні гōраыслōн кыкнан бокса чојыслōн вомōна долїнајасыс ѓтласōны, сенї горнōј хребетјасыс увтасмōны, артмōны горнōј перевалјас; ташōм перевалјас вомōныс і ветлōны јōзыс, вōчōны тујјас. Кавказса главнōј хребет вылын ем Крестовōј перевал, кыті нуѓдōма војенно-грузїнскōј шоссе туј; сїјō јїтō Војвыв Кавказōс Закавказјекōд.

Кōрсōм ногōн артмōм уна гōрајас емōс Азїјаын. Медса жужыд гōрајасыс на пыщкын лобны Таң-Шаң да Гїмалајјас. Му вылын кōрсōм ногōн артмōм медса куз горнōј хребет нужōдчō војвывсаң лунвылō Војвыв да Лунвыв

Америка рытывыв берег пѡлѡн. Тајѡ гѡрајасыс шусѡны
Корѡлјерјасѡн.

Му корка вешјасігѡн мукѡдлаас корка участокјасыс
јона топалѡны да нужалѡны. Тащѡм інјасас му слѡјјасыс
потласѡны — артмѡны потасјас.

Потасјасѡдыс му кѡркаыс пуксѡ (леччѡ) увлаң да арт-
мѡдѡ обрывјас да буждѡмјас. Таѡи Крымын гѡра чукур-
лѡн лунвыс пѡкатыс уна нем чѡжѡн пуксіс да леччіс
Чорнѡј море ваѡѡ. Артміс зѡм кыркѡщ морелаңыс — Крым-
лѡн лунвыс берегдор.

Җемлетрасеңіејас.

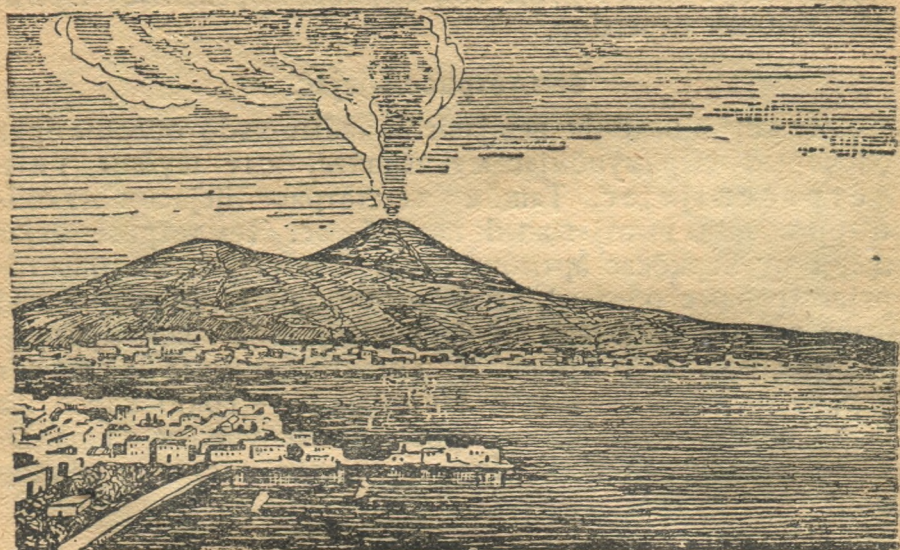
Му корка наѡнѡик вешјасігѡн кадыс-кадѡ овлѡны друг
да чорыд сыркмунѡмјас му пыщкас, кыѡ шубны Җем-
летрасеңіејас. Тащѡм Җемлетрасеңіејасыс мукѡд-
дырјі вѡчѡны вывтѡ ыжыд пазѡдѡмјас. Җемлетрасеңіејас
дырјі му веркѡсас артмѡны жужыд потасјас, кіссѡны гѡ-
рајас (горные обвалы), пазалѡны стрѡјбајас. Медга ыжыд
вына Җемлетрасеңіејас бѡрја војасын вѡлі Јапоніјаын —
1923-ѡд воѡ. Тајѡ страшнѡј Җемлетрасеңіејас кістіс віт
кар, на пыщкын століцасѡ Јапоніјалыс — Токіѡ карсѡ. Та
дырјі пѡгібнѡітісны кыкѡ сурс мортыс унжык да раніт-
чісны мѡллонжын морт. Јур сујанінтѡг кодѡ кык мѡллон
морт.

Мыј сіѡ вулканјасыс.

Кѡнсуро му корка потасјасѡд му пыщсыс му веркѡс
вылас петѡны мушар пыщса јукѡнјаслѡн біадѡн массајас.
Петан інас најѡ артмѡдѡны конус сама гѡрајас, гѡра
јылас — гуран, кодѡ шусѡ кратерѡн. Тащѡм гѡрајасыс
шусѡны вулканјасѡн. Вулкан кратерыс ізвержеңіејас
дырјі петѡ дѡнбіа магма, лѡбѡ лава да лаваын чѡжсѡм
ва рујас. Руыс кыпѡдчѡ вылѡ вулкан вестас кымѡр сурја
ногѡн. Аскѡдыс руыс кыпѡдѡ лава торјассѡ; најѡ кын-
мѡны сынѡдас да вулканіческѡј пѡјімѡн бѡр усѡны
му вылѡ. Руыс чукѡрмѡ гырыс кымѡрјасѡ, сесса гымѡн
да чардѡн чорыда зерѡ. Пѡјимыс гудрасѡ зер ваыскѡд,
артмѡ вулканіческѡј најт. Тајѡ најтыс паскыд шор-
јасѡн ызѡбѡн леччѡ вулкан пѡкатјасѡд. Вулкан ізвер-
жеңіејасыд матігѡгѡрса олысјаслы вайѡны помтѡм лѡк.

Шорјасѡн визувтыс лава паскалѡ вулкан гѡгѡрыс да ставсѡ сотѡ аслас туј вылыс. Вулканическѡј најтѡн ојдѡны мујас, сѡктјас, карјас. Медбѡрын, најѡс вермас тыртны вулканическѡј пѡјѡм.

Сешѡм вулканјас, кытыс помала лѡбѡ кадыс-кадѡ шыбласѡ лаваыс, шусѡны ѡејствујтыс вулканјасѡн. Емѡс уна і сешѡм вулканјас, кодјас јѡз помнѡтан кадын ез ѡејствујтлыны; ташѡм вулканјасыс шусѡны кусѡм вул-

21-ѡд серп. Вулкан Везувіј — Італіјаын.

канјасѡн. Но мукѡддырјѡ кусѡм вулканјасыс бара заводѡтѡны ѡејствујтны. Апеннѡнскѡј полуостров вылын ем ѡејствујтыс вулкан — Везувіј. Міјан Азіјаын Камчатка полуостров вылын емѡс уна вулканјас, на пыщкын ѡаскујѡм ѡејствујтыс вулкан. Камчаткаса медса ыжыд вулканыс — некѡр сывлытѡм лымјѡн вевттысѡм Ключевскѡј сопка — жужтанас 5 км. Кавказлѡн медса жужыд гѡрајывјасыс — Елбрус да Казбек — кусѡм вулканјас.

Уж. СССР-са Азіатскѡј јукѡнлѡн фізіческѡј карта вылыс корѡбј Камчатка да сы вылын ѡејствујтыс вулкан — Ключевскѡј сопка, а СССР-са Јевропѡјскѡј јукѡнлѡн фізіческѡј карта вылыс корѡбј Кавказскѡј гѡрајас да на пѡвсыс кусѡм вулканјас — Елбрус да Казбек. Вылын ѡ сулалѡны бѡрјажасыс море уровѡнсан?

Кушӱмӱс овлӱны равнинајас.

Шылыд му веркӱс шусӱ равнинаӱн. Равнинајас шо-ча овлӱны ӱк шылыдӱн. Најӱ унжыкысӱ вевттысӱмаӱс негырыс вывтасјасӱн, лӱбӱ мылкјасӱн. Равнинајас овлӱны лапкыдӱс да жужыдӱс. Суша веркӱслыс судтасӱ мурталӱны океан уroveňсан. Равнинаыс-кӱ кујлӱ 200 м-ыс не вылынжык море уroveňсан, сӱӱ шусӱ увтас местаӱн, увтасӱн. Увтас местасӱ картајас вылын, кыз мӱ тӱдам-нӱн, пасјӱны турун виж краскаиӱн.

Асыввыв|европейскӱ да Рытиввыв|сибирскӱ увтас-јас бостӱны мијан Сојузса территориялыс тӱдчана јукӱн.

Равнинаыс-кӱ море уroveňсан 200 м-ыс вылынжык, сӱӱ шусӱ плоскогорјеӱн. Гырыс плоскогорјејас кујлӱны Шӱр Аџияын, горнӱ хребетјас костын.

Уж. Полушарије карта вылыс корсӱ Асыввыв|европейскӱ да Рытиввыв|сибирскӱ увтасјас да Шӱр аџјаса плоскогорјејас.

Кушӱм озырлунјас кујлӱны му пышкын.

Му пышкын емӱс мортлы полезнӱ уна ископа-јемӱјјас (перјанторјас). Ассыс овмӱсӱ нуӱдигӱн морт пӱлзүгчӱ изјӱн, лыаӱн, сојӱн. Му пышкыс сылы сетӱ минеральнӱ ломтас — изшом да нефт. Сетыс-жӱ сӱӱ азӱ колана металлјаслыс рудајас.

Народнӱ овмӱсын полезнӱ ископајемӱјјас пӱвсыс торја ыжыд тӱдчанлун кутӱны кӱрт, изшом, нефт да рӱма (цветнӱ) металлјас, торја-нӱн ыргӱн.

Капиталистическӱ странајас костын мунӱ јос тыш полезнӱ ископајемӱјјасӱн озыр областјас ас кӱподулӱ бостӱм вӱсна. Сӱ, Англија да Америкаса Соједиӱоннӱ Штат-јас бостӱсны аслыныс пӱшӱ став нефт перјанинјасӱ став свет јукӱнјассыс.

Кӱрт да ыргӱн руда, нефт, изшом кујланинјас сертӱ СССР сулалӱ медвозза местаын.

IV. ОКЕАНЈАС да МОРЕЈАС.

Кыѣ јуксѡны море да суша.

Віѡдлѡј буржыка полушаріејас карта вылѡ, і ті кокніа кажаланныд, мыј море бостѡ унжык му веркѡссѡ, а суша— ешажыксѡ. Арталѡма, мыј море веркѡсыд мушар вылын пѡшті кујім мындаѡн ыжыджык став суша веркѡссыс.

Мореѡс сушаыс торјѡдан граңцаыс шусѡ берегдор віѡн. Сравнѣтны-кѡ берегдор віѡсѡ Јевропалыс мукѡд матерікјас берегдор віѡкѡд, шуам, Африка лѡбѡ Америка берегдор віѡјаскѡд, кокніа кажалан: Јевропалѡн сіјѡ јонжыка чуклѡдлѡма, кышлѡдлѡма мукѡд матерікјаслѡн дорыс.

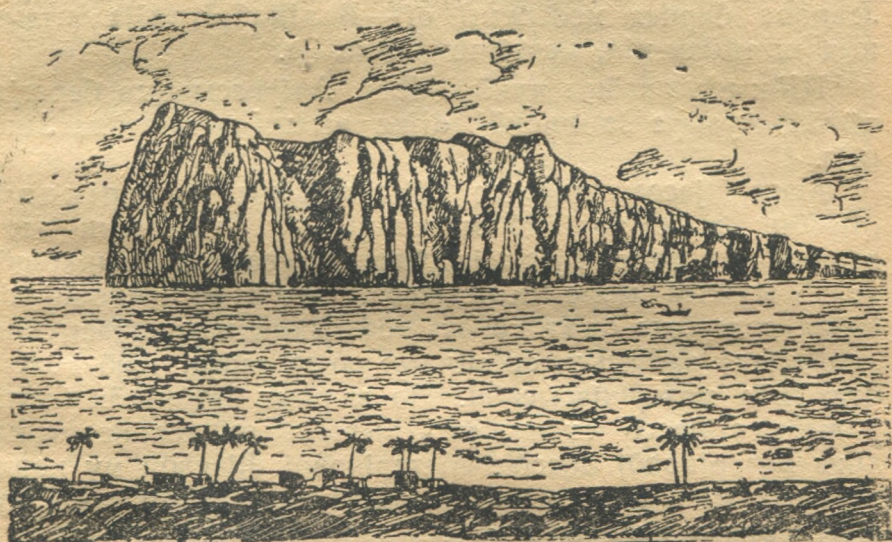
Віѡдлам, кушѡмѡс овлѡны формајасыс берегдор віѡлѡн. Сушаыслѡн-кѡ участокыс петѡ мореѡ, сіјѡ шусѡ полуостровѡн.

Шуам, СССР лунвылын Чорнѡј мореѡ чургѡдчѡ Крымскѡј полуостров, лѡбѡ, кыѣ унжыкысѡ шуѡны, Крым. Тајѡ мѣјан ставсојузса лѣчитчанин, тани бурмѡдѡны ассыныс зѡнвічалунсѡ со сурс пролетаріјјас. Крымскѡј полуостров јітчѡ војвылын матеріккѡд векнідік му полосаѡн—перешејекѡн. Тајѡ—Перекопскѡј перешејек. Перекоп вылын 1920-ѡд воса нојабр тѡлысын Краснѡј арміја героіческѡја ускѡдчѡмѡн жугѡдіс Врангеллыс јежыд фронтсѡ да бырѡдіс СССР-ыс белогварѡејшціналыс медбѡрја позсѡ Крымын.

Зѡм кыркѡща негырыс полуостровјас, кор најѡ клінѡн пырѡдчѡны мореас, шусѡны мысјасѡн.

Океан јукѡнјас, сушаѡ пырѡдчѡмѡн, артмѡдѡны пышкѡс морејас. Пышкѡс морејасѡн Јевропаын лѡбны: Балтѣјскѡј море, Средѣземнѡј море, Чорнѡј море, Азовскѡј море. Америка, Азіја да Јевропа костын зев ыжыд да пѡшті зѡннас јі улын кујлыс Војыв Лѡдовітѡј океан СССР војыв берегјас дорын артмѡдѡ Белѡј море.

Кор матерікас пырöдчö морейслөн неыжыд жүкөн, мі шуам сіјöс залівөн. Шуам, Фінскöј залив лоö Балтіјскöј морелөн жүкөн. Сы пыр Ленинград жітчö морскöј тујөн заграницакөд. Неыжыд заливјас шусöны бухтајасөн. Бухтајасö оз пыр морелөн гыöмыс, сы понда најö лоöны морскöј суднојаслы бур да лөн сулаланінјасөн. Крымскöј полуостровö пырöдчыс Севастопольскöј бухтаын сулалö мiјан Черноморскöј Краснöј флотлөн база.

22-öд серп. Гибралтарскöј пролив. Европа берег вылын Гибралтар скала.

Европа рытив-лунвыв пелöсын Средіземнöј море öтлаасö Атлантическöј океанкөд. Тајö öтлаасаніныс, быттöкө векнідік морскöј ворота, коді торјөдö Европaöс Африкаыс. Ташöм векнідік ва полосајасыс, кодјас öтлаалöны морејассö, шусöны морскöј проливјасөн. Средіземнöј мореöс Атлантическöј океанкөд öтлаалыс пролив шусö Гибралтарскöј проливөн.

Ужс. Полушаріејас карта вылыс да СССР фізическöј карта вылыс корсöј тајö разфелын лыдфөдлөм морејассö, а сізжö Фінскöј залив, Гибралтарскöј пролив, Крымскöј полуостров да Перекопскöј перешејек.

Кушѡмѡс овлѡны діјас.

Суша сулалѡ морејас костын оз сѡмын ғырыс мате-рікјасѡн, но сіѣ-жѡ і уна діјасѡн. діѡн шусѡ гѡгѡрыс ваѡн кышовтѡм сушалѡн участок. діјас торјалѡны мате-рікјасыс асланыс ічѡтжык ыжданас. Медса ічѡт матерік—Австралија—кујѡм да жын пѡв ыжыджык медыжыд ді-сыс—Гренландіјаыс. Гренландіја кујлѡ Војвыв Америка-саң војвывланын.

Матерікјас гѡгѡрын кујлѡны ғырыс да посні діјас. Европа бердса медыжыд ді—Великобрітаніја вылын, кыѣ мі тѡдам-нын, местітчѡма Англіја.

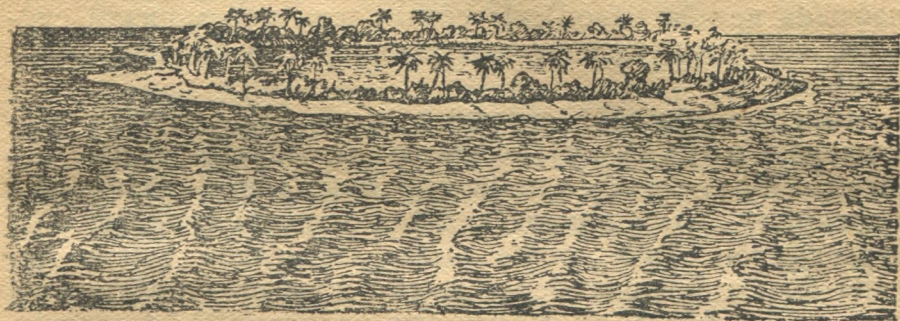
Щѡкыда овлѡны чукѡра діјас. Азіја асыывыв берегјас пѡлѡн чукѡра Японскѡј діјас вылын местітчѡма Япо-ніја.

Матерікјассаң матысса діјас шусѡны матеріковѡј діјасѡн, најѡс торјѡдѡ матерікјассыс мукѡдлаын серті лапкыджык море. діјас сајас берегыс сесса зѡм кыркѡщѡн лечѡ жужыд море пыдѡсјасѡѣ. Таѣѡн матеріковѡј ді-јасыд сулалѡны бытѡкѡ ѡті под вылын матерікјасыскѡд. Зев важса кадјасын, со мѡллон војас сајын, најѡ вѡліны ѡтлаынѡс матерікјасыскѡд. Но мореыс наѣѡнікѡн бостіс увтас местајассѡ сушаыслыс, вывтасжык местајасыс ко-ліны матеріковѡј діјасѡн. Матеріковѡј діјаслѡн му корка течасыс, животнѡјјасыс да быдмѡгјасыс сешѡмѡс-жѡ, ку-щѡм і орчча матерік вылас.

Но емѡс діјасыд і восса океанјасын, матерікјассаң ылын. Најѡ шусѡны океаніческѡј діјасѡн. Мукѡд-дырјі најѡ кајѡны море пыдѡссаңыс гѡрајасѡн. Ташѡм діјасыс лоіны океан пыдѡсѣс артмѡм вулканјасыс. Ташѡм діјас вылас уналаын лѡсѡдѡма прістаңјас (базајас) океан-јас вывті ветлыс тѡргѡвој да војеннѡј карабјаслы. Вели-кѡј океан војвыв јукѡнын, Војвыв Америка да Азіја кост жынтуј вылын, Грінічсаң војвыв шіротa 20° да ры-тыывыв долгота 155° вылын кујлѡны Гавајскѡј діјас. Сіјѡ діјасыс Сојѣдѡноннѡј штатјас кыин да лоіны Сојѣдѡ-ноннѡј штатса војеннѡј флотыслы опорнѡј пунктѡн.

Океанса жужыд діјасыс ѡрдѡр, океанын ем уна не-гырыс, море уровенсаңыс ѡдва кыптыштѡм діјас. Тајѡ унжыкыссѡ колча код діјас, ді шѡрас неыжыд ты, коді

шусо лагунаон. Ташом дијасыс шусоны коралловөј дијасон (23-өд серпас). Артмисны најо поснідік морскөј пемөсјас — кораллјас ізвестковөј скелетјасыс, тајо скелетјас вывті уна чукөрмөмыс. Кораллјас вермөны овны сөмын шоныд море ваын; олөны најо ва улын пыр өті местаын зев гырыс чукөрјасон (массајасон). Кулом бөрас

23-өд серп. Коралловөј ді.

налон колөны скелетјас. Тајо коласјас вылас овмөдчөны вьл кораллјас. Тазі кыптөны коралл стрөјбајас океан веркөсөчыс. Тазі артмөм дијас вьлө море ваыс вајо көјдысјас разнөј быдмөгјаслыс, щөщ і кокосовөј пальмалыс. Тајо көјдысјасыс чужөны коралловөј дијас вылын медвоzza быдмөгјас.

Уж. Полушаріејас карта вылыс корөј тајо раздөлын лыд-фөдлөм дијассө.

Океанјаслөн да морејаслөн кызі волысан тујјаслөн төдчанлун.

Став океанјасыс да морејасыс артмөдөны орјавлытөм ва веркөс. Сы вывті вермөны волысны мөда-мөдныскөд зев ылысса странајас. Море вывті ветлөмыд сувтө јона дон-төгжык сы дорыс, мыј сувтө му вывті нуөдөм медса бур тујјас куза — көрттујјас куза ветлөм; сы понда морејас вывті помала ветлөны суднојас, новлөдлөны зев уна быдсама төварјас да миллионјасон пассажірјасөс.

Мортыд морејаснад, кызі волысан тујјасон, ез другыс вермы овладејтны. Важса кадјасын пөлысјаса поснідік суднојас вылын сіјө ез вермыв мунны ылө береган. Но

овмѳс паскалѳмкѳд ѳтщѳщ паскалісны і странајас костын вузасѳм могыс воысѳмјас. Јѳзыд велалісны стрѳітны гырыс да топыда пукалыс карабјас, мореплавателјас (море вывтї ветлысјас) мѳдісны петны восса океанѳ.

Таѳї, 1492-ѳд воѳ јевропејскѳј путешественнїк Колумб аѳѳїс (востїс) Амерїкаѳс, а 1519-1522-ѳд војасѳ, кыѳї мї тѳдам-нын, Магеллан кышовтїс му гѳгѳр. Но морејас вывтї паскыда ветлѳм заводїтѳїс сѳмын секи, кор морскѳј суднојас пондісны ужавны пар вынѳн—XIX-ѳд нем заводїтѳїгѳн.

Імперїалїстїческѳј странајас тышкасѳны мїрѳвѳј тѳдчанлуна морскѳј тујјас вылын ыжыдалѳм вѳсна. Сїѳ шуам, Гїбралтарскѳј пролїв пыр мунѳ ыжыд тѳдчанлуна морскѳј туј, кытї помала ветлѳны морскѳј суднојас став странајаслѳн. Тајѳ пролїв вылас ыжыдалѳм могыс Англіја бостїс Јевропа берег вылын жужыд Гїбралтарскѳј скала да стрѳїтїс сы вылын јон крепост (22-ѳд серпас).

ѳні корсам карта вылыс Суецкѳј перешејек, сїјѳ јїтѳ Аѳїјаѳс Афрїкакѳд. Тајѳ перешејексѳ ѳні кодјѳма, сы вомѳн мунѳ морскѳј Суецкѳј канал. Сїјѳ ѳтлаалѳ Среѳїземнѳј мореѳс Краснѳј морекѳд; а Краснѳј мореыс ѳтлаасѳ Індіјскѳј океанкѳд. Тајѳ каналыс жеңдѳдѳ Јевропасаң Аѳїјаѳ туј, кодї војдѳр мунліс сѳмын Афрїка гѳгѳр.

Кѳѳ ескѳ Суецкѳј каналыс лыдѳысѳ і международнѳјѳн, но збылвылѳсѳ сїјѳ імперїалїстїческѳј Англіја кїын.

Соједїнѳннѳј Штатјас зїлѳны ыжыдавны морскѳј тујјас вылын Тїхѳј да Атлантїческѳј океанјасын. Та могыс најѳ орѳдісны каналѳн Панамскѳј перешејексѳ, кодї јїтліс Војвыв да Лунвыв Амерїкаѳс. Тајѳн најѳ сурс кілометрјас вылѳ жеңдѳдісны Атлантїческѳј океаныс Велїкѳј океанѳ мунан туј, кодї мунѳ вѳлі војдѳр Лунвыв Амерїка гѳгѳр.

Соједїнѳннѳј штатјас тышкасѳны Јапонїјакѳд Тїхѳј океан вылын ыжыдалѳм понда. Та могыс најѳ укрепїтїсны Гавајскѳј діјас, кодјас кујлѳны Тїхѳј океан шѳрын. Јапонїја сїѳ-жѳ укреплајтѳ Тїхѳј океан вывса ассыс діјассѳ да пуктѳ зев уна сѳм ассыс флотсѳ јонмѳдѳм вылѳ.

Мїјан соціалїстїческѳј сојуз оз кѳсјы војутны јѳзлыс мујас мырдѳдалѳм вѳсна, оз кѳсјы ѳружіеѳн ыжыдавны морејас вылын. Сѳветскѳј сојуз вѳѳ геројскѳј выныштчылѳмјас, меѳым вермыны прїподаѳс.

Войвыв Ледовитōй океанōс тōдмалōм могыс, сені судо-ходнōй тујјас корсōм могыс СССР мында некoд оз вōч. Войвыв Ледовитōй океанлыс областјассō воэа исслeдy-тōмјас бōрын да поларнōй мореплаваніјeлыс тeхнікacō кы-пōдōмкōд јітōмōн нōшта 1932-ōд воын міјан Сōветскōй парoхoд „Сібір'аков“ муніс став тујсō Архангeлскeсaн, кoдi сулалō Еврoпaын Белōй морe берeг дoрын, да Берінгoв прoлівōэ — Тіхōй океанō туј вылын. 1934-ōд вoсa гo-жōмын сōветскōй лeдoкoл „Літкe“ oтi нaвiгaцiя чōжōн муніс Войвыв Ледовитōй океансa јјас пōвстiтi Влaдiвoстoк-сaн, кoдi сулалō Aсыввыв Aзiяын Јaпoнскōй морe бe-рeг дoрын, Архангeлскōэ. 1935-ōд воын eз-нiн oтi, a нe-кымын парoхoд мунісны тaјō тујсō oтi нaвiгaцiя чōжōн, кычi рытыввывсaн aсыввылō, сiэ-жō i aсыввывсaн рытыв-вылō. Сiэōн, пoчō шуны, мыј тaјō морскōй тујыс зaвo-јyтōмa-нiн рeгyларнōй вoлысōмјас вылō. Тaјō тујнaс мi-јoнжыкa јітaм СССР цeнтркōд мiјан aзiясa вoјвылыс-мeдca ылысca областјассō да кыпōдaм нaлыс oвмōссō.

Ужјас. 1. Кычi мeдca жeнyд тујōи мунны парoхoд вылын Срeдiчeмнōй морeсaн Тіхōй океанō да Срeдiчeмнōй морeсaн Індiјскōй океанō?

2. Пoлушaрiјeсa кaртa вылын гpaдyснōй сeткa сepтi тōдмa-лōй, Вoјвыв Aмepиkа дoрын aлi Aзiя дoрын мaтынжык кyлōны Гaвaјскōй дiјac.

3. СССР фiзичeскōй кaртa вылын тујaлōй Влaдiвoстoкcан Архангeлскōэ Вoјвыв морскōй тујсō.

Мoрeјaслōн жyжтa.

Мoрeјaслōн да oкeанјaслōн жyжтaыс aбy бyдлaын oткoд. Мaтepикјac бeрeг дoрын нeкымын дacјac лiбō вeсiг co кiлoмeтpјac ылнaōэ кyлō нeжyжyд мoрe. Тaнi мoрe пyдōсыс aлкōсōн лeччō 150-200 м жyжтaōэ. Сeсca мунō кpyт шyпōд, кoдi лeччō ылōсac 1000 м мындa. Вoчō тaјō шyпōд пoддiнcaныс пaскōдчōмa oкeанлōн шы-лыд пyдōс. Сылōн жyжтaыс вoчacōн coдō. Oкeанјaслōн жyжтaыс шōркoдa apтaвcō 3,8 км. Нo oткымын мeстa-јaсын oкeанјacac eмōс зeв жyжyд гyрaнјac. Aсыввылын Фiлiппинскōй дiјaccан, кoдјac кyлōны Aзiяcан aсывлун-вылын, aзōмa морскōй жyнт (пyчiнa), кoдлōн жyжтaыс 10 км-ыс yнжык.

Кушõмõс сьожтсьожасьс море валõн.

Морейасьн да океаньасьн ваьс курыд сола. Быд 100 кг ва вьлõ воõ 3,5 кг сов. Сы понда сьõ сõкьджьк дуб (преснõй) ваьс, да судноьасьд сенй оз сещõм жу-жыда пукавьны, кьчй жу вайас вьлын. Тупкõса морейасьн, кьтчõ усõны гьрыс жуас, ваьс абу сещõм сола. Финскõй залывьн сьõ пõштй чик дуб (преснõй).

Море ваьд жу ва дорьс жуьджьк. Кор сьõ уна, сьлõн рõмыс лõ кельд лõз (голубõй) лбõ весгтõ чим лõз. Кымын уна сольс, сьмын сьõ лõзжьк да жуьджьк (пырьс тыдаланажьк). Воьвьв Ледовитõй океаньн ва пырьс тыдалõ 40 м пыднаõз, а Атлантическõй океаньн — весг 60 м пыднаõз. Море берейас дорас, кõнй ваьс гудьржьк, сьõ абу сещõм жуьд.

Кьчй двирайтчõны море вайас.

Морейд пõштй некор оз овлы лõн. Тõв лептõ море вьлын гьяс. Воссa океаньасьн гьясьс овлõны мукõд дырй вьвтй гьрысõс—15-20 м судтаõз.

Сенй, кõнй тõлыс пõлтõ век õтй направлениьейн, артмõны морскõй визувьас (течениьейас)—океанса сулач вайас костьн паскьд ва потокьас. Гьрыс морскõй визувьаслон пастаьс овлõ со да весг сурс килõметрьасõз, а жуьтаьс океан вайас пыщкас некьмын со метр. Морскõй визувьас артмгõн кутõ тõдчанлун сьзжõ й море валõн неõткõд топыдлуьс (плотностьс). Топьджьк, сõкьджьк ваьс леччõ море пыдõсас, а сь местаõ локтõ кокниджьк да йчõтжьк топыдлуна ва, веркõсвьв визувьас артмõдõмõн.

Морскõй прильвьас да отльвьас.

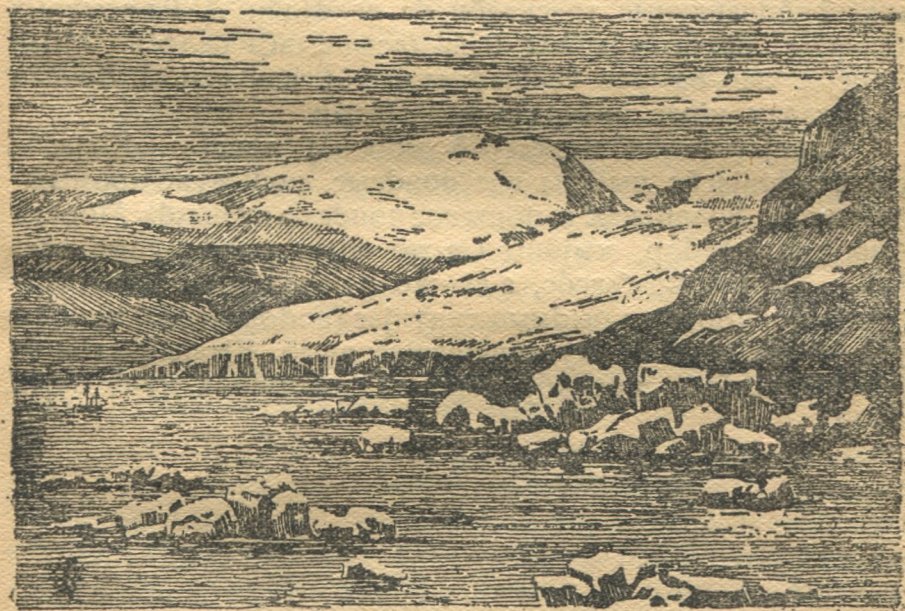
Ва уровеньс морейасьн да океаньасьн кькьс суткй-нас кайлõ й кькьс леччылõ. Тажõ тыдалõ берейдорьасьн. Море ваьслõн ташõм кайлõмыс да леччылõмыс шусõ прильвõн да отльвõн.

Миян Соьузын Воьвьв Ледовитõй океан берейас дорьн да Тихõй океанса морейас берейдорьн прильвьас да отльвьас дырй валõн уровеньс шьблзсõ 4-5 м вьлõ. Велкõбританйа дй изьа берейас дорьн сьõ шьблзсõмыс

овлō весіг 20 м мында. Лапкыд ваа морејасын отлів дырјі море пыдōсыс берегјас дорын мездысō васыс некымын кілометр вылō. Мукōд дырјі прілівјасыс вел ылō кайōны сійō јујас куџа, кодјас усōны восса морејасō. Прілівјас кутōны ыжыд тōдчанлун судоходствоы, од прілів дырјіыд лапкыд ваа море берег дорјас да мореас усан јујас ојдōны ваон, да сы вōсна сетчō сібдалōны жу-жыда пукалыс морскōј суднојас.

Кушōм овлō мореса јі.

Сола ва кымō 3° кōчыд дырјі. Поларнōј морејаслōн веркōсыс весіг гожōмын вевттысōма дорвыв јі пластјасōн. Јісō нуōны аскōдныс море візувјас да секі јі вылас артмōны потасјас. Јі пластјасыс зурасалōны мōда-мōдныскōд

24-ōд серп. Гренландіја бегејас дорын леднікјасыс јі гōрајас артмōм.

да артмōны жужыд јі чукōрјас, лібō торосјас, некымын метр судтаōџ. Наяō јона сōктōдōны јі вывті ветлōм.

Таыс ѓтдор, мореын плавјалōны јі гōрајас. Судта-нас најō овлōны 100 м-ōџ. Таяō зев гырыс ѓтторја јі глыбајас. Наяō артмōны леднікјасōн вевттысōм странајас берег дорын. Леднікыс леччō мореас да муно берег бердса

ва пыдсѡдыс. Но јыд кокніджык ваыс да та вѡсна лед-
ныкыс торјавлѡны зев гырыс глыбајас да кајѡны ва вер-
кѡсас јі гѡрајасѡн. Море візувјас нуѡны најѡс поларнѡј
морејасыс ылѡ дунывлаң. Јі гѡрајас гѡгѡрын пѡштї пыр
кыпѡдчѡ ру (туман), сы понда најѡ зев ѡпаснѡјѡс судно-
јаслы, кодјас ру вѡснаыд вермасны зурасны јі гѡраја-
сыскѡд.

Кушѡм тѡдчанлун кутѡны мортлы мореса жївотнѡјјас да быдмѡргјас.

Морејасын олѡны быдсама жївотнѡјјас да быдмѡргјас.
Поснідік жївотнѡјјасѡс да быдмѡргјасѡс сојѡны черїјас;
черїјасѡ помтѡг кыјѡны јѡзлы сојан ылѡ. Атлантиче-
скѡј да Војвыв Ледовїтѡј океанјасын прѡмыс боксаң торја
ыжыд тѡдчанлуныс трескалѡн да селѡїлѡн. Азіја асыввыв
берегјас пѡлѡн кыјѡны івасї (асыввывса селді). Міјан
морејас зев озырѡс черїнад: морскѡј черї кыјѡм боксаң
мі сулалам мїрас медвоґґа местајасын.

Морејасын олѡны сіґ-жѡ морскѡј ґверјас. Кїтјасѡс
да дельфїнјасѡс кыјѡны гос пондаыс, кодї мунѡ промыш-
ленностѡ. Булеңјасѡс кыјѡны гос понда да ку понда. Мореја-
сыс, таыс ѡтдор, кыјѡны сіґ-жѡ сојан ылѡ муныс рак-
јасѡс, шуам, крабјасѡс, а сіґ-жѡ слїґнакјасѡс, шуам, уст-
ріцајасѡс. Мореын быдмыс турунјас (водорослјас) мунѡны
јод вѡчѡм ылѡ да мувынсѡданјас ылѡ. Кїтајецјаслѡн да
јапонецјаслѡн „морскѡј капуста“ водоросл мунѡ сојан
ылѡ.

**Јујас. Мыј сїјö ју сїстемаыс да кытыс бостö
ваыс јуас.**

Медса ыжыд јуöн Јевропаын лоö Волга. Карта вы-
лын сїјöс пасјöма чукул-мукула сöд вїжöн. Волга—медса
уна ваа да медса куз ју Јевропаын.

Карта вылыс пожö аззыны, мыј Волгаö усöны уна
гырыс да поснї јујас; тајö—сылöн вожјас (прїтокјас).
Медгырыс вожјасыс Волгалöн—Ока да Кама.

Сувтны-кö ју кывтыдлаң банöн, вескыдладорын лоö
сылöн вескыд берегыс, шујгаладорын—шујга берегыс.
Сы понда Ока лоö Волгалöн вескыд вож, а Кама—шујга
вож. Волга вожјаслöн емöс асланыс вожјас. Окаö усöны
Москва, Клазма да с. в. Тајö став гырыс да поснї ју-
јасыс Волгакöд щöщ шусöны Волга ју сїстемаöн. Вїжöдлöј,
кущöм уна вожа Волга јулöн сїстемаыс (25-öд серпас).

Јујас аслыныс васö бостöны тыјасыс, нурјасыс, гöра-
вывса сылыс леднїкјасыс да клучјасыс.

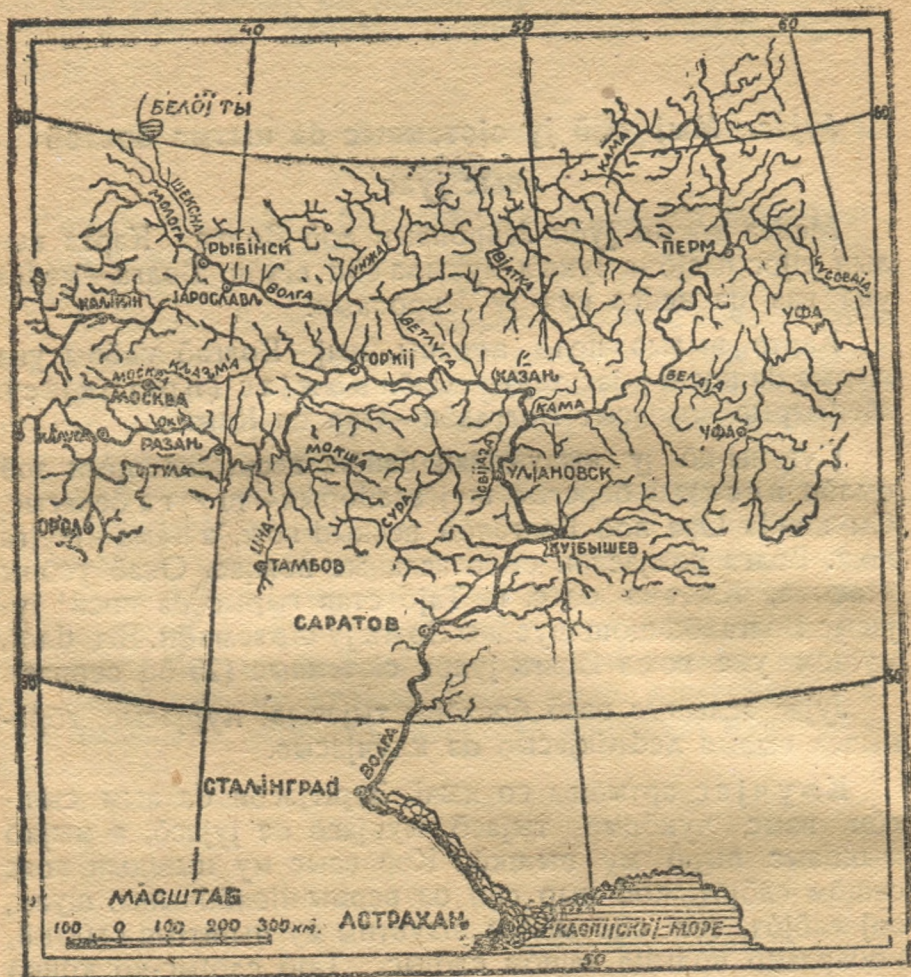
Клучјас артмöны со кызі. Зерїгјасöн да лым сылї-
тöн ваыс чуко́рмö тыјасö, нурјасö да јујасö, а мыјкö
мындаыс пырö му пыщкö. Кор ваыс му пыщкын воас
сещöм слöјöз, код пыр сїјö оз вермы пїскöдчыны, шуам,
сој слöјöз, секї сїјö мöдас вїзувтны му пыщтыс сылаңö,
кодарлаңö пöлына ташöм слöјыс. Тајö слöјыс-кö кöнкö
петö ердö, шуам оврагын, секї і ваыс петö му веркöсö
да артмöдö істочнїк лїбö клуч.

Тасаң тыдалö, мыј јујаслöн ваыс—сынöдыс усöм ва.
Тајö ваыс суша вылö воö морејасыс рујасöн да кымöр-
јасöн. Море јукталö јујасöс, а јујас сетöны ассыныс васö
морелы.

Ужас. I. СССР физическ[о]й карта выльс петк[о]дл[о] т[а]р[о] раз-
фелын лыдд[о]дл[о]м жуасс[о].

2. Кыт[о] ус[о] Волга жу?

3. Куш[о]м жу с[и]стема[о] пыр[о] Москва жу?

25-д[о] серп. Волга жул[о]н с[и]стема.

Народн[о]й овм[о]сын жуасл[о]н т[о]дчанлун.

Волга чук[о]рт[о] вас[о] зев ыжыд верк[о]с выльс, п[о]шти
1,5 млн кв км выльс. Му верк[о]сыс, кытыс жуыс чук[о]рт[о]
ассыс ва[о]жас[о], шус[о] с[и]ж[о] жу бассе[и]н[о]н. Волга жу бас-

сеjнын олõ пõштi кoжмõд jукõныс мiя́н Сõвет соjузса
став олыс пыщсы. Сõвет соjузса став ва туjяс вывтi
нуан грузjаслõн жынjыс муно́ Волга jу сiстемаõд.

Волгалон да мијан Сöвет сојузса мукöд жујаслön вожјасыс
матынöс мöда-мöдсанныс (25-öд серпас). Тажön пöлзүйтчöны

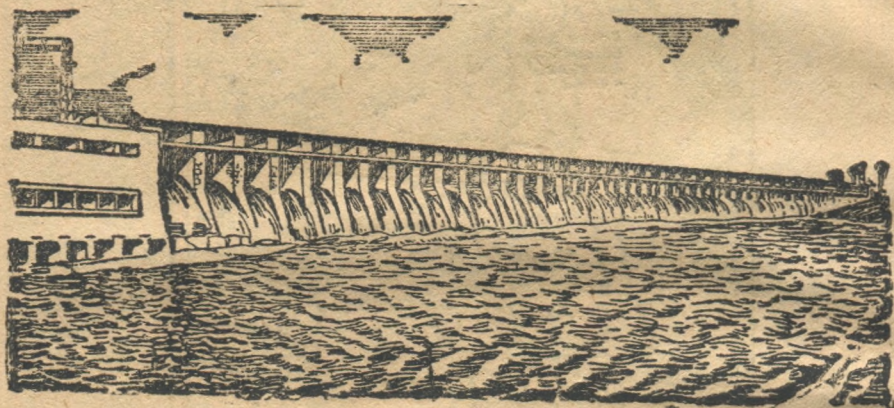

26-öd серп. Волгаџ мукѳд јујаскѳд ѳлаалѳм да сени плѳтинајас да гѳдростанцијајас
стрѳитѳм.

јујасџџ Ӏскусственнџ каналјасџн јџталџм могыс. Јујас
вывтџ грузјас кыскалџм сувтџ донтџгжык, сушатџ нуџдџм
тујјас вывтџ кыскалџм сертџ. Мџјан соцџалџстџческџ ов-
мџсын, кџнџ груз бергџдџчџмыд паскалџ вывтџ џдџџ,
ва тујјаслџн тџдџчанлуныс вывтџ ыжыд. Сы понда мџјанлыс
Сојузнымџс соцџалџстџческџ ног течан планџ пырџ мор—
јџтны став гырыс јујассџ орјавлытџм ва сџстџемаџ.

Волгаӊс вӊлі војдӊр-нӊн јӊтӊма ӊевакӊд. ӊеваӊс мӊјан јӊтӊма ӊнӊ Белӊј морекӊд Беломорско-Балтӊјскӊј каналӊн. Мӊд пјатӊлеткаын мӊ ӊтлаалам Волгаӊс донкӊд, Камаӊс Печоракӊд. Москваӊс ыжыд јувыв портӊн вӊчӊм могыс, мӊ кодјам-нӊн канал, кодӊ Волга катыдлыс вајассӊ вескӊдас Москва јуӊ. Таыс ӊтдор, вӊчсӊны планјас Волгаӊс сӊбирса да далнӊј востокса зев гырыс јујаскӊд: Обкӊд, Јенӊсејкӊд, Јенакӊд, Амуркӊд јӊтӊм куча.

Јујаслӊн ем ӊ мӊд тӊдчанлуӊ. Плӊтӊнајасӊн пыкӊм ваыс јујаслӊн вермӊ аслас усӊгас бергӊдлыны ва турбӊ-

27-ӊд серп. дӊепрогеслӊн плӊтӊна.

најас да сетны донтӊм електрӊческӊј вын (енергӊја). Мӊ стрӊӊтӊм-нӊн Волховгес да дӊепрогес (гӊдроелектрӊческӊј станцӊјас). ӊнӊ мӊ заводӊтӊм стрӊӊтны зев гырыс плӊтӊнајас да електрӊческӊј станцӊјас Волга вылын да Кама вылын. Тајӊ сетас мӊјанлы не сӊмын донтӊм електрӊческӊј вын, но ӊтщӊщ бурмӊдас јујассӊ суднојаслы ветлӊм былӊ.

Мӊјан јујаслӊн тӊдчанлуныс нӊшта ӊ сын, мӊј најӊ вајасӊн мӊ орошајтам кос поводѧаа областјаслыс плодороднӊј мујассӊ. Шӊр Азӊјаса сојузнӊј республикајасын олысјас важысан-нӊн пӊлзутчылысны та могыс ју вајаснад.

Сӊветскӊј правӊтелство шуӊс стрӊӊтны Волга вылын Камышӊн бердын зев ыжыд плӊтӊна да Волгалыс вајассӊ вескӊдны 4 млн. га кос, но плодороднӊј прӊволжскӊј степјас орошајтӊм (кӊскалӊм) былӊ.

Јујасын олоны зев уна пѳлѳс черіјас, кодјас сетѳны міјанлы сојан. Торја-нын озырѳс черіѳн Каспіјскѳј да Азовскѳј морејасѳ усыс јујас: Урал, Волга, дон. Правіл-нѳја овмѳс нуѳдігѳн мі вермам уна пѳв содтыны міјан јујаслыс черіѳн озырлунсѳ. Партіја да правітелство нуѳдѳны мерајас міјанлыс јујаснымѳс черіѳн озыр угоді-јејасѳ пѳртѳм могыс.

Ужјас. 26-ѳд серпас серті да СССР-лѳн фізіческѳј карта серті тујалѳј, кушѳм јујас, тыјас да каналјас куѳа поѳб мунны ва тујѳн: а) Белѳј моресаѳ Балтіјскѳј мореса Фінскѳј залівѳ, б) Белѳј моресаѳ Каспіјскѳј мореѳ, в) Фінскѳј залівсаѳ Каспіјскѳј мореѳ.

2. СССР фізіческѳј карта вылыс корсѳј тајѳ главаын лыд-ѳѳдлѳм сібірса да далнѳј востокса меѳса гырыс судоходнѳј јујассѳ. Кытѳ најѳ візувѳны?

3. Фізіческѳј карта вылыс корсѳј Волховрес да днепрорес.

4. Кушѳм ју бассејнын кујлѳ СССР-лѳн столица Москва?

Тыјас.

Абу ічѳт тѳдчанлуныс судоходствоын да черікыјан овмѳсын і міјан тыјаслѳн. Міјан Сојуз зев озыр тыјасѳн. Мукѳдыс на пыцкыс вывті ыжыдѳс. Шуам, Каспіјскѳј да Аралскѳј тыјас, кодјасѳс шуѳны мореѳн најѳ ыжыд-лун вѳснаыс. Тајѳ морејассыс мі кыјам зев уна чері. Каспіјскѳј мореын олоны туленѳ стајаяс, кодјасѳс мі сіѳ-жѳ кыјам. Сојуз војвылын зев ыжыд плѳщадѳ бѳс-тѳны Онежскѳј да Ладѳжскѳј тыјас.

Асыввыв Сібірын кујлѳ мірас меѳса жужыд ты—Байкал. Жужтаыс сылѳн кілометр да жын сајас.

Тыјас овлѳны дуб вааѳс да сола вааѳс. Ѳткымын сола ваа тыјасыс мі перјам сов, коді пуксѳ сіјѳ тыјас пыдѳсѳ.

Уж. СССР фізіческѳј карта вылыс корсѳј тајѳ рачдѳлын лыдѳѳдлѳм тыјассѳ.

Поводда да кылат.

Ми олам пыр поводда ыло вичодомон, сикод лыдысомон. Миан паскомным вежсо поводда вежсомккод шощ, козыд да шоныд вежсомккод; ми сажодчам зерыс да с. в. Поводда тодмалом (велодом) муно метеорологическој станцијасын: сени нуодоны быдлунја (суткы пышкын кујимыс-нолыс) наблуденијејас поводда борса, сточ тодмалоны: сынодлыс температура да давленије, товыс направленије да вын, јенежлыс кыморалун, усом зер-лымлыс лыдсо. Метеорологическој станцијас емос карјасын, сиктјасын, опытној станцијасын, уна совхозјасын да колхозјасын. Став станцијасын поводда борса наблудатомыс сето тодны став страна пастаын поводда жылыс. Поводда жылыс наукаыс шусо метеорологијон.

Шонди југорјас муноны сынод пыр сижос шонодтор, но најо шонтоны мулыс веркоссо, а мусаыс улысан шонало і сынодыс. Та восна јона выліті лебігон век овло кодыд; та восна-жо жужыд горајасыд толын і гожомын вевтысомаос некор сывлытом лымјон.

Тов артомо сы восна, мыј му вывса разной местајасын сынодлон давленијеыс абу откод. Ыжыд давленијеа областаан сынодыс муно сылан, коні давленијеыс сылон ічотжык. Кымын ыжыджык торјаломыс (рачыцаыс) давленијеын, сымын јонжык толыс.

Зер либо лым усоны кыморјасан. Сижо кыморјасыс артомоны таџі: океанјас, морејас, јујас да тыјас веркосыс пактало ва; васо пактодоны сич-жо став быдмогјас; ва рујасыс (парјасыс) кыподоны вывлан і сени бара пороны ва војтјасо либо поснидикјі кристаллјасо. Сещом ва војтјасыс да јі кристаллјасыс артомодоны кыморјас. Кор ва

војтјасыс да јічірјасыс посьіос-на, најө ветлөдлөны сы-
нөдас кыз бусчірјас, но кор најө гырсаласны,—најө усөны
му вылө зер лібө лым ногөн.

Повоџда төдмалөмөн (велөдөмөн) позө гөгөрвоны,
мыјла овлө повоџдалөн быд вежсөмыс. Наука вермө
весіг возвыв віставны повоџдатө, мөдног-кө, індыны
кымынкө лун војдөр, весіг кымынкө төлыс војдөр, кушөм
лөб повоџдаыс—лөб-лі зер лібө кос повоџда, көзүд
алі шоныд.

Повоџда вежласөмјас бөрса уна во чөж наблүдајтөмөн,
мі вермам на костыс торјөдны сещөм вежласөмјас, кодјас
воыс-воө пыр өткоџа мунөны (повтор'ајтчөны), вермам
шуны, кушөм температура векжык міјан овлө төлын, го-
жөмын, кушөм төлысјасө овлө медса уна зер да с. в.
Мөдногөн-кө шуны, тақі мі төдмалам местаыслыс клі-
мат сө, а сіјө лөб тајө местаын повоџдалөн векжык өтінога
вочөжса вежласөм.

Ужјас. 1. Гіжө, кушөм вөлі төрыт тіјанын повоџдаыс (кушөм
вөлі температураыс, кымөралун, вөлі ез зер лібө лым, кушөм
направленіебн да кушөм вынөн пөлтисны төвјас.).

2. Кушөм төлысын тіјан местаын овлө медса ыжыд көзүдыс,
медса ыжыд жарыс?

Народнөј овмөсын кліматлөн төдчанлун.

Овмөсын кліматыдлөн төдчанлуныс зев ыжыд. Быд
быдмөг вермө овны сөмын сылы лөсалан клімат услови-
јејасын: сылы колө сымындатө шоныд, ва. Мујас вылө
позө көзны сөмын сещөм быдмөгјас, кодјаслы лөсалө
тајө меставывса кліматыс. Кос повоџда мукөд дырјі
костө міјанлыс урожајнымөс, нан ідралігөн зерјас тор-
көны наңјас ідралөмсө.

Повоџдатө да кліматтө төдөмыд колө не сөмын ві-
му овмөсын, сіјө колө сің-жө і сынөдті ветлөмын.

Сынөдын емөс сынөдті ветлан тујјас, сынөд тујјаслөн
кузта серті став государствојас пыщкын медвозча места
бостө Советскөј сојуз. Сынөд тујјас жітөны Сојузлыс центр-
сө став ылі окраінајаскөд да отсалөны социализм стрөй-
тан ужлы.

Төвтө позө ісползүјтны уж вылө. Асвөлаөн гулајтө
төв море веркөс вывті, паскыд шылыд степын. Море

вылын төв јөткө паруса суднојасөс, а му вылын бергөд-
лө төв мелничајаслыс бордјас; Крымын, Чорнөј море берег
вылын, төв вынөн ужалөны-нын мијан вел ыжыд вына
електростанцијас.

Клімат вреднөј вліјанијејаскөд вермасөм.

Сөвет сојузын емөг областјас, көні мукөд војасас
овлөны засухајас (кос гожөмјас), кодјас костывлөны
урожајјассө. Сің, Поволжьеын 1921-өд воө да нөшта
војдөржык—1911-өд, 1891-өд војасө—засухајас понда
крестана вывти јона шыгјалисны. Капіталістическөј овмөс
оз вермы планомернөја вермасны приодакөд, сің-жө і
царскөј капіталістическөј Россіја ез вермыв тышкасны
засухакөд Поволжьеын. Сөмын советскөј кадын пас-
кыда мөдіс мунны приодакөд тышкаөм. Засухаөс
чикөз вермөм могыс правітелство шуіс, кыз мі тө-
дам-нын, стрөитны Волга вылын Камышін бердын илө-
тіна да электростанција. Електріческөј вын лептас
васө кос мујас вылө: таңи лоө пуктөма пом засуха вред-
нөј вліјанијелы. Паскыда нуөдсөны ужјас і советскөј
Шөр Аңијаын кос мујас орошајтөм куза. Поснидік
канавајас кодјөмөн посни муторјас важ ног орошајтөм
пыдди өні стрөитөма гырыс сооруженијејас—плөтінајас
да каналјас; нинөм чужтытөм пустынајаслы сетөма ва
да најөс пөртөма хлопок вөдітан мујасө.

Мукөдлаын паскыда мунөны нурјас костан ужјас
да најөс віјасө да мујасө пөртан ужјас. Ставыс тајө
вежө климатсө; кос местајасын лоө васөджык (улісжык),
а васөд местајасын—көсжык.

Кліматлөн шіротаыс завісітөм.

Кліматіческөј појасјас.

Мі төдам-нын, кыңи муыд, шөнді гөгөр кышлалігөн, оз
өткода шонав вогөгөрсө разнөј кадјасын. Јуң төлысын
шөнді југөрјас вескыда усөны војвыв полушаріје вылө,
декабр төлысын—лунвыв полушаріје вылө. Сы понда і
вогөгөрсө кадјасыс тајө полушаріјејасас абу өткодөс;
јуңын—мијан гожөм, лунвыв полушаріјеын—төв; декабр-
ын—мијан төв, лунвыв полушаріјеын—гожөм.

Кымын вылын сулалö шондйыд горизонтсаң, сымын јона сiјö шонтö. Медса жар шондi југөрјасыс овлоны секи, кор шондiыс сулалö ченiтын—зiк јур вестын. Мiјан местајасын шондiыд некор оз овлы ташом положенiјеас. Сöмын экватор вылын да экватор гөгöрын шондi овло ченiтын; i сенi торја јона шонтöны шондi југөрјасыс, вылö кaјö сенi температураыд. Тајö местајасас луншөрја шондi сулалö вылын став вогөгöрса тöлысјасын, сы понда

28-öd серпас. Мушарлөн кымагическөј појасјас.

танi жар поводсаыд сулалö вогөгöр, тöдчана вежласом-јас температуралөн оз овлыны; танi лоö мулөн жар појас, либö тропическөј појас. Границајасыс сылөн войвы-саң да лунвысаң лооны войвы да лунвы широта $23\frac{1}{2}^{\circ}$ вывса параллелјас, кодјас шусöны тропикјасөн.

Жар појассаң войвылаың да лунвылаың шондi некор оз овлы ченiтын, да i судтаыс сылөн горизонт вестын абу öткод гожöмын да тöлын. Сы понда темпе-

ратураыс тани абу сещом вылын, кызи жар појасын, дај сиж вежласо вогогорса кадјас серти. Тајо—кык умеренној појас мулон. Војвыв тропиксан војвывлаын лоо војвыв умеренној појас; лунвыв тропиксан лунвывлаын— лунвыв умеренној појас. Тајо појасјасыс кыссоны жар појас кыкнанладор бокти тропикјассан поларној кругјасо, кадјас лооны војвыв да лунвыв широта $66\frac{1}{2}^{\circ}$ вылын.

Војвыв да лунвыв областјасын, мушар поларној кругјас да полусјас костын, лооны кык козыд, лбо поларној појасјас—војвыв поларној појас да лунвыв поларној појас. Шондиыс тани некор оз кајлы выло горизонт вестас, сылон југорјасыс оз вермыны јона шонтыны мусо. Тани і гожомнас температураыс улын. Војвыв Ледовитјо океан вогогор чој ји улын; лунвыв полусса материк Антарктида, сичжо пыр некор сывлытом кыз ји улын. Поларној странајасын шонди ветломлон аслысплослуныс сын, мыј гожса толысјасо шондиыс мыјкодыра некушома оз сажавлы горизонт сажас, пыр југдодо,—војын і лунын; сы пыдди товса толысјасо шондиыс мыјкодыра некушома оз петавлы, секи сулало куз поларној вој; поларној круг вылын овло сомын оті гожса сутки, кор шондиыс оз леччы, да оті товса сутки, кор шондиыс оз петав. А полусјас вылын вожынјыс—лун, мод вожынјыс—поларној вој.

Ужјас. 1. Глобус вылыс да полушаріејас карта вылыс петкддлј тропикјас да поларној кругјас.

2. Кушом климатическој појасјасын кулдоны свет јуконјас повсыг быдн?

3. Кушом климатическој појасјасын кулз СССР?

Морској да континенталној климат.

Климат выло јона вліјатјо море. Ваыд да муыд оз откофа шонавны шонди југорјассан, оз откофа козавны шонавлдом борас. Ми тодам, кушома сото лыа ју берег вылын шонди југорјас улын, а ваыс јуас коло козыдон-на; модаро, рытын, шонди леччом борын, лыаыд одјо козало, а ваыд секи шоныд-на. Сы понда сынодыс океан вестын гожомнас козыджык, а товнас шоныджык косин (суша) вестын дорыс.

Океан гөгөрсә местаҗасын климатыс торҗалө ыркыджык гожөмөн да шоныджык төлөн; ташөм климатсө шуоны морскөҗ климатөн. Мөдарө, матерік шөр местаҗасын, океансаң ылын, гожөмыс жар, а төлыс көҗыд; ташөм климатыс шусө матеріковөҗ климатөн, либө континенталнөҗ ¹⁾ климатөн.

Морскөҗ климат торҗалө континенталнөҗ климатыс сіҗжө јона улісалуннас: матыса океаныс воө уна ва ру, усө уна осадок (зер либө лым). Континенталнөҗ климат морскөҗ климат серті — кос климат.

СССР куҗлө ылын Атлантическөҗ океансан, Јевропа асыввыв јукөнын, а сіҗжө воҗвыв да Шөр Аҗијаын, кодҗасөс океансаңыс пощөма гөраҗасөн. Воҗвыв Једовитөҗ океанлөн ыжыджык јукөныс куҗлө јі улын да оз вермы небҗөдны климатсө СССР-лыс: СССР-лөн климат — континенталнөҗ; ми төдам асгыным төвса веж морозҗасөс да гожса жар лунҗасөс. Мөдарө, Англіјаын, коді сулалө Јевропасаң рытывлаңын, ді ылын — морскөҗ климат: уліс, ыркыд гожөм, да небыд, зера төв неыжыд морозҗасөн.

Морскөҗ візувҗас да климат ылө налөн вліҗаніје.

Кыҗи ми төдам-нын, уналаын океанын ваыс мунө гырыс, јон візувҗасөн. Откымынҗас тајө візувҗас пөвсыс мунөны экваторсаң, жар појасыс умереннөҗ да көҗыд појасҗасө. Тајө — шоныд візувҗас: најө нуөны шоныд ва да шонтөны сіҗө муҗасөс, кодҗас дінті мунөны. Сіҗ, Атлантическөҗ океанын экваторсаң петө шоныд візув Голфстрім; сіҗө кежө Амеріка береҗҗасан, вомөналө Атлантическөҗ океансөс да мунө Јевропа рытыввыв да воҗвыв береҗҗас пөлөн. Голфстрім вөсна Рытыввыв Јевропалөн климатыс јона шоныджык, Воҗвыв Амеріка асыввыв јукөнса дорыс, кыті мунө көҗыд візув (29-өд серпас).

Көҗыд візувҗас мунөны көҗыд поларнөҗ мореҗасыс, најө нуөны көҗыд ва. Накөд щөщ поларнөҗ странаҗасыс ылө лунвывлаң щөкыда мунлөны зев гырыс јі глыбаҗас — плаваҗтыс јі гөраҗас.

¹⁾ Континент кывсаң — мыҗ лөб матерік.

Теченіеяс: ————— шоныд, - - - - - көзыд.

29-бд серп. Атлантическөй океан вољвын жынҗын морскөй візувјас.

Уж. Корөбј карта вылыс (29-бд серп.) да вісталбј, кыті му-
ноны Атлантическөй океанлөн шоныд да көзыд візувјас.

Кліматлөн места судтаыс завісітөм.

Кымын вылынжык местаыс океан уровеньсан, сымын
көзыджык сылөн климатыс. Жужыд гөрајас вылын весіг
жар појасын кујлө некор сывлытөм лым. Афғаністанкөд
да Кітајкөд Сөветскөй сојузса гранца вылын, Таджік-
скөй сөветскөй республикаын кујлө гөрајаса страна—Па-
мір. Сіјө плоскогорјелөн судтаыс—4000 м гөгөр море

уровенсан, а плоскогорје вылас кыпöдчöны жужыд гö-
рајас. Памір кујлö СССР лунвылын, војвыв шірата 38°
вылын, но, та вылö візöдтöг, тöвјасыс Памірын зев кö-
чыдöс, војвылын кодöс: морозјас кайлöны 50°-öз. Јона
сотöны гожа шондi југöрјас, но шоч гöравыв сынöдыс
шондi југöрјасöн шонтöм му веркöслыс шоныдсö омöла
кутö, да сы вöсна му веркöсыс öдјö бөр кöзалö, кöзалö
щöщ i му бердса сынöдыс; сы понда танi гожа војјасö
температураыс угö 0°-ыс улö.

Клімат вылö горнöј хребетјаслөн вліјайтöм.

Жужыд горнöј хребетјас јона вліјайтöны клімат вылö.
Жужыд стенаöн кыпöдчöны гöрајас да кыкнанладор бок-
јасас гöрајассаныс кујлöны разнöј клімата областјас.

Хребетыс-кö кыссö море берег пöлөн, сiјö кутö васö
(влагасö), кодöс тöлыс вајö моресан. Зерјас овлöны сö-
мын мореладорса гöра пöкатас, а гöра мöдар бокас клі-
матыс тöдчымöн косжык. Сiз, мијан Кавказын кујлö медса
улыс, медса зера областыс Сöветскöј сојузлөн; сiјö лöö
Кавказ рытивыв јукöнын, Чорнöј море берег пöлөн. Чор-
нöј моресан пöлтыс рытив тöвјас вајöны татчö уна
зера кымöрјас, гöрајасыс кутöны најöс, најö сесса кіс-
сöны гирыс зерјасöн Кавказ рытивыв јукöнын. А Кав-
каз асывыв јукöнас—кос клімат, сенi зерјасыс овлöны
10-12 пöв ещажык рытиввылас дорыс.

Рытивывсан асыввывлаң нужöдчöм горнöј хребет-
јас вöчöны разнöј кліматјас асланыс пöкатјас пöлөн—
војвыв да лунвыс пöкатјасас. Гöрајассан војвывланын
климатыс кöчыджык, лунвывланын дорыс сы вöсна, мыј
гöрајасыс оз лeчы пырны лунвылас кöчыд вој тöвјассö.
Чорнöј морейн војвывсаңыс чургöдчö Крымскöј полу-
остров. Полуостров лунвыс берег пöлöныс мунöны нежу-
жыд Крымскöј гöрајас. Лунвывланын насан ем векнiфiк,
кымынкö кілометр паста му полоса; ми тöдам-нiн, сiјö
шусö „Крым лунвыс берегөн“. Танi шоныд клімат. Фе-
кабр тöлысын сулаяö шоныд поводса, шоча овлöны не-
гырыс морозјас, лым оз овлы, уна пујас веж корјаöс.

А сiјö-жö кадö 20-30 км сайын војвывланас—гöрајас
мöдар бокас—кöчыд тöв, чорыд морозјасöн, лымјасöн,
пургајасöн.

30-й септис. Оседлацион мировой карта.

Мушар вылын осадокјаслөн усём.

Мушар разнөј јукөңјасын оз өтмында усны осадок-јас: зер да лым. Медга уна осадокјас усёны тропическөј појасын; тани—температураыс вылын, ваыс пакталө уна да уна і зерыс. Мукөдлаас тропическөј појасын зерјас ов-лөны вогөгөр; мукөдлаас зера кадыс вежсылө кос кадөн; тани, сізкө, овлө вогөгөрсга кадјаслөн вежласём, но тем-ператураыс тани вогөгөр вылын.

Умереннөј појасјасын уна осадокјас усёны морскөј клімата областјасын, діјас вылын да матерік берегјасын. Матерікјас пыщкас, моресаң ылын, осадокјас усёны еща.

Көзүд појасын улын температура дырјыд еща пак-талө ваыс, еща і осадокыс.

Мушар вылын өткымын местајасын, кытчө оз пырны океансаң ва руа төвјасыс, кујлөны кос областјас, зер-јасыд сені овлөны зев шоча. Уна војасөн оз услы ніөті зер војт. Ташём местајасыс шусёны пустынајасөн.

Пустынаын пыр сез, кымөртөм јенеж, јона сотө шонді, лунын жар, а шонді леччөм бөрын муыс өдјө көчалө да војјасыс овлөны көзүдөс, весігтө морозјасөн.

Ужјас. 1. Осадокјас карта вылыс көрөдј медга васөд (улыс) да медга кос областјас. Петкөдлөј сіјө-жө местајассө полуша-ріејас карта вылыс.

2. Көні СССР-ын угө медга уна осадокыс і көні медга еща?

VII. МУСІНА-БЫДМӨГА ОБЛАСТҔАС МУШАРЛӨН

Мысaн завісітö мусіна да быдмöга
појасјаслөн артмöмыс.

Мусін артмöмыд завісітö кліматыс. Разнöј температура дырјі мусінмын оз öткoдa сісмыны быдмöг коласјас. Разнöј мында осадокјас сіз-жö вежöны мусінтö. Разнöј кліматјасын артмö разнöј мусін.

Кліматкöд јітчö і быдмöгјаслөн олöмыс. Кöјдысјаслөн чужöм, быдмöгјаслөн быдмöм да вердчöм вермöны лоны сöмын налы лöсалан температура дырјі: мукöд быдмöгјаслы колö уна шоныд, мукöдыс велалöмаöс овны улын температура дырјі. Абу ічöт тöдчанлуныс быдмöгјас олöмын і валөн. Ватöг оз вермы лоны олöм. Но мукöд быдмöгјасыс вермöны овны сöмын васöд местајасын, нурјасын, а мöд условіејасын најö космöны; мукöд быдмöгјасыс олöны кос пустынајасын.

Таçөн, разнöј кліматіческöј појасјасын лöоны мулөн разнöј мусіна да быдмöга појасјас.

Тундра.

Јевропа, Азіја да Војыв Амеріка војыв јукөнјасын кујлö тундра појас. Муыс тані зев пыдöз кымöма, женідік гожöмбыдөн сіјö сывлö сöмын $1-1\frac{1}{2}$ м пыднаöз, а таыс пыдынжыксö муыс век кын, тöв і гожöм; тајö — немöвöјја кын му (вечная мерзлота). Ваыс оз вермы пырны кын муас, сіјö колö веркöсас, артмöдö нурјас, поснідік тыјас да гөпјас.

Тундраын оз вермыны быдмыны пујас — сöмын поснідік быдмöгјас олöны тані; тундраыд вöртöм, ежеöма нішјасөн да лішајнікјасөн. Лішајнікјас пыщкыс öті сорт — јала — зев бур көрым тундраын олыс војыв көрлы. Емöс тун-

31-й сержас. Бидмѳглас паскалѳмлѳн мѳровѳй картѳ.

драын і օткымын җоріа быдмөгјас: купальніча, лѳз тѳріча; уна пув, туріпув, мырпом. Таыс օтдор, тундраын быдмѳны му вывтыс кыссыс ңеыжыд кустјасѳн поларнѳј кыҗ да бад.

Гожѳмын тундраса ңурјас да тыјас вылын поздысѳны зев уна пѳткајас: уткајас, җоҗѳгјас, јусјас. Тѳв кешлѳ најѳ лебѳны татыс лунвывлан. Сѳмын օткымын лебачјас тѳвјѳны тани: жежыд, лым рѳма поларнѳј байдѳг, поларнѳј

32-сд серпас. Тундра.

хішщнѳј суҗ. На бѳрса кысѳ міча сук куа поларнѳј руч—песец. Поларнѳј море берегјас вылын тапікасѳ медса ыжыд пемѳсыс војвылын—поларнѳј жежыд ош. Јалаа іңјасын јірсѳны војвыв кѳрјас; паныдаслѳны тани і вѳла вылын олыс (дікѳј) кѳрјас, но кызвын кѳрсѳ паскѳдісны тундраса олысјас.

Кѳрвіҗѳмлѳн тѳдчанлуныс тундраса олысјаслы вывті ыжыд. Кѳр кујасѳн најѳ вевтѳны ассыныс оланіңјассѳ, кѳр кујасыс вурѳны кѳмкот-паскѳмсѳ. Кѳр јај—налѳн

сожан. Көрөс најо доддалоны,— төв і гожом тундраын ветлөны доддөн.

Лунвыв граніцаыс тундралөн мунё поларнөй круг дінті, но сіё оз быдлаын өтлаас ськөд: Јевропа рытыв-војвылын, шуам Колскөй полуостров вылын, шоныд візув Голфстрім вліяніје вөсна тундраыс бөрынтчө поларнөй кругсыс вожджык војвывлан; мөдарө, Азіяын да Војвыв Америкаын тундралөн лунвыв граніцаыс мунё поларнөй кругсаыс ылын лунвывлаанын.

Важ царскөй Россіјаын тундра вөлі сещөм местаөн, көні овлісны еща лыда бөрө көлөм јөзјас. Купечјас да царскөй чиновнікјас експлоатірујтісны да рөзөрітісны

33-өд серпас. Тундраса олысјас. доддалөм көрјас.

најөс, јуктөдлісны винаөн да быдсама ног пөрјөдлісны. Тајо јөзјасыс өдва пөткөдчылісны көрвічөмөн, кьјсөмөн да черікыјөмөн. Öні СССР-ын тундра овмөдчіс выл олөмөн. Меставывса олысјас, сөвет власт отсөгөн, көр-вічан колхозјас лөсөдөмөн, пондісны воөдчыны зажіточ-нөјјасө. Гырыс колхознөй көр стадајас сетөны Сөвет-скөй сојузлы ценнөй продуктјас: тундраыс петкөдсө көр јай, кујасыс мунөны дона замша вөчөм вылө. Колскөй

полуостровса тундрајасын разведкајас нуодомон советској учонојјас аҕысны мупысса ҕырыс озырлунјас, они кыптисны сени рудникјас, заводјас, быдмис был, социалистическој кар — Кировск, кони олыс лыдыс артавсо-нин дас сурсјасон; советској учонојјас докажитисны, мыј став тундра пастаас Војвыв Ледовитој океан берегјасоҕа поҕо нуодны визму овмос (земледелие). Торја-нин бура быдмоны тани градыв пуктасјас, да налон тодчанлуныс тундраса олысјас сојанын лоас зев ыжыд.

Тундравыв овмос паскаломкод отщощ кыпто i культурној уровеныс тундраса олысјаслон. Тундраын воссалоны школајас, кооперативјас, болничјас, ветеринарној пунктјас да с. в.

Ужјас. 1. Корсој карта вылыс (31-д сөрпас) тундра полоса; петкоблөј тајо полосасо полушаріејас карта вылыс.

2. Мыјон торјалө тундра областса климатыс мијан климатыс?

3. Кушом быдмөҕјас да животнөјјас олбны тундраын?

Вөр полоса.

Јевропаын, Аҕјаын да Војвыв Америкаын тундрасан лунывлаанын ҕырыс пространствојас вевтгысөмаөс вөрјасон. Тани некор сывлытом кын муыд паныдаслө сомын војвылын да i сijo јона пыдын да оз мешајт быдмыны пујаслы.

Вөр полосаын климатыс шоньджык тундраын дорыс; тани—подзолистөј мусин. Вылысса вөснидик слөјыс мусиныслон пемыд рөма, сени ем неуна перегној; сы улын кујлө пыҕа сама рудоват вешество, пөјим код, сijo шусө подзолон. Ваыс јикө мусинас да нуө сетыс став сылан вешествојассо—совјасос, кодјас колоны быдмөҕјаслы сојан вылө. Сы понда подзолистөј мусинјасыд омөла чужтоны, најө сетоны ыжыд урожај сомын бура вынөдөмон.

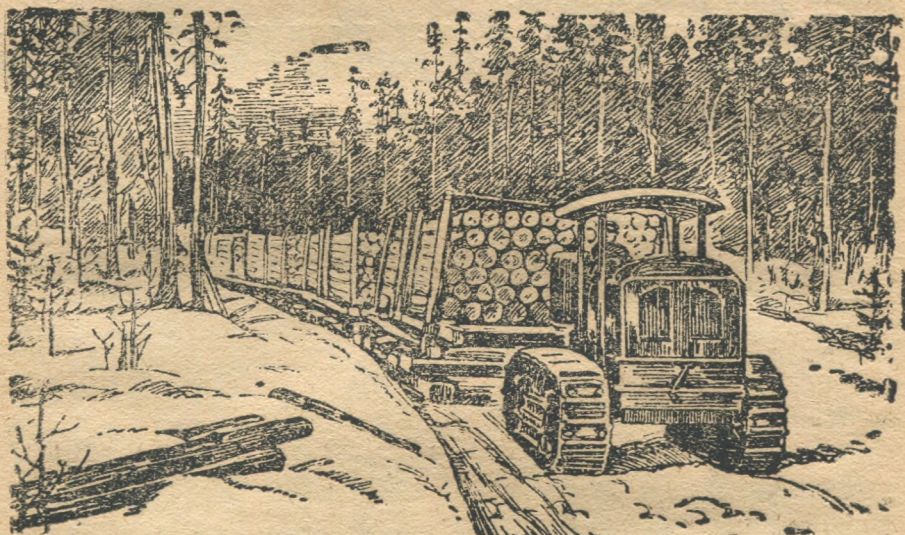
Вөра полоса војвыв јукөнын быдмө лыска вөр, коді сибірсајас ног шусө тајгаон. Тајгаын олөны уна вөрса ҕверјас—ошјас, көјинјас, ручјас, јөрајас; пујас вылын чеччалө ур, паныдаслө дона куа нҕ (собол) да уна мукөд посни да ҕырыс ҕверјас; ҕвер кыјөм—главној нажетка тајгаса кызвын олысјаслон.

Лыска вөрјасыс лунывлаанын, шоньджык климатын,

быдмōны сора вѳрјас, кѳнї лыска пујаскѳд щѳщ быдмōны корја пујас.

Јешщѳ лунвывлаынжык быдмōны паскыд корја пѳрѳдајаса корја вѳрјас (дуб, лыпа да мукѳд).

Вѳрјасыд—зев колантор, танї нуѳдсѳ ыжыд вѳр овмѳс. Вѳрјыв Американын да Рытыввын Јевропанын, капїталїстїческѳј овмѳс условїејасын, вѳрјассѳ уналаын зїкѳз-нын бырѳдѳма. Сѳветскѳј сојуз вѳрнад озыржык став мукѳд странагыс, сїјѳ паскыда нуѳдѳ вѳр овмѳс, но план сертї нуѳдан соціалїстїческѳј овмѳсын оз вермы лоны

34-ѳд серпас. Вѳрјыв крајын тракторѳн вѳр кыскалѳм.

вѳрјас бырѳдѳмыд: вѳр пѳрѳдѳмыс танї муно план сертї, участѳкјасѳн, да пѳрѳдѳм вѳр местаас быдмѳ выл вѳр. Вѳр полосаын јона паскалїс і вїзмѳ овмѳс.

Ужјас. 1. Корѳдј карта вылыс (31-ѳд серп.) вѳр полоса; петкѳдлѳј сїјѳ полосасѳ полушарїејас карта вылыс.

2. Кущѳм муѳїныс вѳр полосаын?

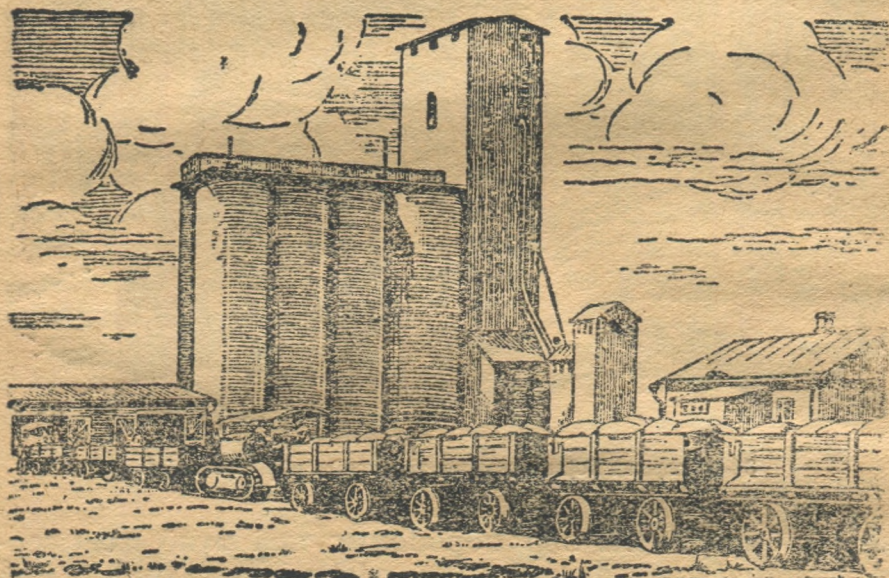
■ 3. Мыјѳн торјалѳны вѳр полосаын лунвыв да вѳрјыв јукѳнса вѳрјасыс?

4. Кущѳм жївѳтыѳјјас олѳны вѳрјасын?

Степ.

Вөрјасыс лунвывланын кулдо степјаслөн полоса. Тани климатыс шоныджык-нин: женыджык да небыджык төв, кузжык да жаржык гожом. Степывса мусины өдјожык сіөмөны быдмөг коласјас, чукормө унжык перегној. Ыжыд слөј мусиныслөн сөд рөма; ташом мусиныс шусө чернозомон (сөд муон). Шоныд климатын ваыд јонжыка пакталө (испарјтчө); мусиныс тани косжык, вөр полосаын дорыс; ваыс тани оз ну мусинсыс быдмөгјаслы колан став совјассө, сы понда сөд муа мусиныд јона плодороднөј.

Тулысын степ вевттысө веж турун ежөн; гожом помас туруныс космө шонди улын да рудөдө. Пујас оз

35-өд серпас. Нан елеватор ыжыд совхозын.

тыдавны степын, сөмын јујас пөлөн да оврајасын көнсүрө тебсасөны корја пујаса негырыс расјас.

Кос степјасын, көні осадокыс усө вывті еша, быдмөгјасыс ешажык, гөлжык; веж турунјас пыдди тани шөчінік кустјасөн быдмө руд улын, дај мусиныс тани гөлжык перегнојөн, сіјө абу сөд, а каштановөј рөма лбө бурөј рөма. Кослаыс тајө мусінјасыс омөла-на

іспользуются в іму вѣдѣм вылѣ; урожајас татыс поѣ бостны сѣмын іскусственнѣ мусінсѣ кіскалѣмѣн (оро- шаетѣмѣн).

Степјасын олѣны уна посѣдѣк животнѣјас—грызун- јас—суслѣкјас, сурокјас да мукѣд, кодјас пѣткѣдчѣны турун вужјасѣн да турун кѣјдысјасѣн, і насекомѣјас— кѣѣ му вредѣтелјас—саранча, кобылка.

Јевропайн да Војвыв Амерѣкаын степјассѣ кызвынсѣ тѣрѣма да кѣѣма шобѣдѣн; Аѣјаын, гырыс пространст- војас вылын-на колѣмаѣс плугѣн вѣрѣѣдлытѣм степјас. Уна степјас емѣс Лунвыв Амерѣка лунвыв јукѣнын, код- јас кујлѣны умереннѣј појасын. СССР-са степнѣј поло- саян котырталѣма совхозјас—мірас медѣа гырыс нан фабрѣкајас.

Каспѣјскѣј да Аралскѣј морејас дорын кујлыс Казах- скѣј сѣветскѣј республѣкаса степјас бѣрја кадѣѣ іспол- зујтѣылісны сѣмын скѣтвѣѣм вылѣ. Казахјас ез зап- тывлыны тѣвѣа кѣрым асланыс стадајаслы, стадајасыс вогѣгѣр јірѣылісны степын; кѣѣд тѣла зерјасыс степыс шѣкыда вевтѣыслывліс јі коркаѣн да некымын лунѣн шыгла кувліны зев уна скѣт. Оні Казахстанын лѣсѣѣѣ- ма машѣнајасѣн ышкан станѣјајас, заптѣны турун, лѣсѣ- ѣѣны бур пѣрѣѣдаа скѣт; лѣсѣѣѣма совхозјас; степсѣ гѣ- рѣма, сені кѣѣѣны нанјас, вѣѣтѣѣны сещѣм быдмѣгјас, кытыс вѣѣѣны каучук (рѣѣна вѣѣѣм вылѣ), да мукѣд ѣѣна технѣческѣј быдмѣгјас. Казахстан степјасын аѣѣѣма ыргѣн рудалыс зев гырыс кујланінјас: заводѣтѣма стрѣ- ітны ыргѣн кістан заводјас.

Ужјас. 1. Корѣѣј карта вылыс степјаслыс полѣса. Петкѣѣ- лѣј сѣѣс полушарѣјејас карта вылыс.

2. Мыѣѣн торјалѣ степнѣј полѣсалаѣн клѣматыс вѣр полѣса клѣматыс?

3. Кушѣмѣс мусінјасыс, быдмѣгјасыс да животнѣјјасыс степ- нѣј полѣсаян.

Подтѣропѣческѣј област.

Умереннѣј појасјас сѣјѣ јукѣнын, кодјас кујлѣны трѣ- пѣкјас дінын, оз овлы кѣѣд тѣлыд. Тані быдмѣгјас пѣв- сын емѣс вогѣгѣр вѣж быдмѣгјас, мѣѣног-кѣ, пу- јас, кодјас тѣв кѣжлѣ оз гылѣѣны ассыныс корјаснысѣ.

Подтропічeskо́й обла́ст лоо́ Европа луныв полу-островјас вылын, Крым луныв берег вылын, Кавказын, Азіја асыв-луныв јукёнын, Војыв Америка лунвылын.

Подтропічeskо́й обла́стјасын кліматыс јона лёсалё садјас вёдитёмлы (садоводстволы). Тані зев бура быдмёны виногра́д, фруктјас: апельсінјас, лимонјас, персікјас, мед-бур сорта јаблёкјас да грушајас.

Ужјас. 1. Корё́й карта вылыс подтропічeskо́й обла́ст (31-ёд серп).

2. Кушдём сама подтропічeskо́й обла́стлён кліматыс?

3. Кушдёмё подтропічeskо́й обла́стлём быдмёгјасыс?

36-ёд серпас. Чајно́й планта́ціја Кавказын Батум бердыл.

Пусты́њајас.

Медса кос обла́стјасын, ко́ні зерјас овло́ны зев шоча, артмёны пусты́њајас. Сынёд тані кос, јенеж сез, шон-ді јона шонтё, лунын вывті жар (Ц 60°-ёз). Но во́юны муыс јона ко́залё, корсуро́ весіг кынмывлё. Тащём шо-ныд да ко́зыд вежласёмсыс ізјас дрёбалёны да по́рёны посні лыаё. Тёв новлё најёс да пуктё чуркјасён (мылк-јасён)—лоёны барханјас.

Пустынаыд быдмөгјаснас зев гөл; шочініка паныдас-
лөны пыдө пырыс вужјаса негырыс кустјас, корјас пы-
ді на вылын быдмөны јос чуткасанјас. Тајө чуткасыс
быдмөгјассө сојө верблуд—пустынаса пемөс; верблуд
некымын лун помса вермө овны јутөг-сојтөг, сы понда
пустынајасөд ветлөны верблудјас вылын. Пустынаын-кө
ем көнкө клуч, либө пустына вомөныс-кө визувтө ју,
сені ва бердас артмө оазіс. Таңи петөны быдмөгјас,
татчө-жө морт вөчө аслыс оланін да мујас. Медыжыд
да меджар пустынаыс му вылын—Сахара, Војвыв Аф-
рікаын. Пустынајас-жө бостөны Азіјаын Аравіја полу-
остров да Австраліјаын пыщкөсса областјассө. Зев ыжыд,
но клімат сертіыс көчыдзык пустына кујлө Ценр. Азіја-
ын, умереннөј појасын; тајө—Гобі либө Шамо. Сөветскөј
сојузын гирыс пустынајас кујлөны шөрачіјаса јукөнын
Аралскөј море дорын; тајө—Кара-кум да Кізыл-кум.
Сөветскөј власт тани нуөдіс гирыс ујјас пустынајассө

37-өд серпас. Караван пустынаын. Лыа бархан.

іскусственнөја орошайтөм могыс; өні пустынасө мыјкө-
мында пөртөма-нын хлопок вөдітан мујасө. Тајө пусты-
најассыс азгөма сера кујланінјас, стрөйтөма сернөј завод,
лөсөдөма автомобилөн ветлөм сені, көні војдөр вослав-
лісны сөмын верблуд караванјас.

Ужјас. 1. Корёј карта вылыс (31-дд серп.) тајд главан лнддбдлм пустынајасб; петкбдлбј најдс полушаріејас карта вылыс.

2. Кушбм кліматическбј појасјасын кујлбны Сахара, Гобі пустынајас?

3. Кушбм аслыспблбелуныс пустынаса быдмбгјаслбн?

4. Мыј шубб оачісбн?

Тропическбј областјас.

Тропическбј појасын артмб гбрд рёма мусін - крас-нозом. Сені перегнојыс еща, но ем уна совјас; гбрд муыд зев плодороднбј.

38 дд серпас. Тропическбј вбр.

Екватор гбгбрын, кбні вогбгбр овлбны гырыс зерјас, быдмб зев сук, озыр тропическбј вбр; пыр веж корја пујас (уна пблбс палмајас да мукбд). Быдмбны најб зев жужыда; пујас гбгбрыс гартчбны кыз заа ліанајас. Пујас вылас олбны бблб-чанајас; тані лебалбны гбрд да вбж тывбордјаса мбча попугајјас.

Мукбд местајасас тропическбј појасын, кбні вогбгбрса зера кадыс веж-сылб кос кадбн, кујлбны тропическбј степјас — саваннајас. Куз, морт судта, турун ежб

саваннабс, бткбн-бткбн лббб негырыс чукбрјасбн быдмбны тані пујас. Вогбгбрса кос кадб туруныс космб, пујаслбн корјас гылалбны, бткымын пембсјас учбны (спјачка).

Саваннајасын торја уна лыдён олёны турунсојыс пемёсјас: тані јірсёны стадајасён аңгілопајас, быкјас, віза зебрајас, тані куз кока, куз голаа жіраф сузёдо сојансё пујас вылыс. Пустына да саванна граңцајас вылын олё медса ыжыд лебач—страус, да медса ыжыд хіщнік-звер—лев; тані-жё саваннајас да вёрјас дорын олё і слён.

Тропіческёј странајасын, плантаціјајас вылын, вёдітёны уна ценној быдмёгјас: кофе, какао, чај, хінној пујас, а сіз-жё каучуконосној (каучук сетыс) пујас.

Ужјас. 1. Мыјён торјалёны тропіческёј вёрјас міјан вёрјасыс?

2. Мыјён торјалёны клімат сертыс тропіческёј вёра облачјас да саваннајас?

3. Кушом жівотнёјјас олёны тропіческёј вёрјасын да саваннајасын?

VIII. МУШАРВЫВСА ОЛЫГJАС. (населеньје).

Олыс лыд да щокыдлун.

Пемөсјаслөн олмыс чоннас прірода условіјес сајын. Мортыд-жө пріродасө бостө ас кіподулас, аслыс подчі-најтө сіјөс. Морт кужө вөчны ужалан өрудіјес, кужө төд-мавны пріродалыс законјассө, сыпонда і вермө пріродасө. Пріродасө вежөмөн, ассыс овмөс нуөдан ужсө паскө-дөмкөд өтщөщ, вежсө і ачыс мортыс, воыс-воө кыптө сылөн културнөј уровеныс.

Ташөм кужөм-вермөм вөснаыс мортыд овмөдчис став мушар пастаын. Олө сіјө і жар странајасын, і умереннөј странајасын, і көзыд поларнөј странајасын.

Воыс-воө овмөс паскөдөмөн да техника кыпөдөмөн морт өтарө јонжыка да јонжыка іспользујтө пріродаөс, восталө выль озырлунјас. Пріродалыс вынјассө іспользуј-төмыс торја өдјө содө СССР-ын. Шуам, Колскөј полу-остров вылын цар дырјі царскөј правітелствоөн увтыртөм лопарјас көзыд пріроднөј условіјесын өдва перјылісны кынөмпөтнысө прөмышлајтөмөн, чері кыјөмөн да көр-віөмөн. Но вот сөветскөј учонөјјас тајө полуостров вывса гөрајасыс азчисны зев гырыс пластјасөн кујлыс апатіт, кодыс артмө вывті бур фосфорнөј мувынсөдан. Апатіт перјавінас сөветскөј власт кыпөдіс социалістичес-көј кар—Кіровск. Нуөдөма вөлі аслыспөлөс муужалан ногјас да өні тані көчөны-нын нанјас, вөдітөны градвыв пуктасјас. Сөвет властөн нуөдан меропріјатіјес отсөгөн кыптө лопарјаслөн овмөс да култура. Бытөкө ескө і суровөј, көзыд крај, а өні кутіс кыскыны ас дінас уна выль олысјасөс.

Тачі мі овмөдам пыр выль і выль терріторіјас. Бостам јешщө прімер. Поларнөј море вывса Новосібірскөј діјас вылын, Врангел ді вылын да Севернөј Земла вылын царскөј

кадō некушōм олыс ез вōв: најō вōліны чік овмōдтōм діјасōн. А ѓні Војвыв областјасын овмōс паскōдōм могыс сōветскōј властлōн планомернōј ужыс, сōветскōј ісследовател-јаслōн да медвoччa овмōдчысјаслōн героізмыс вōчісны тајō діјассō морт олан діјасōн. Поларнōј море діјас вылō овмōдчōмыд сетō ыжыд пōлза міјан странагы і став мірыс-лы. Сєні мунō поларнōј странајасгыс кліматсō тōдмалōм (велōдōм), коді (кліматыс) јона влїјајтō щōкыда олыс јōза умереннōј шіротажасын поводѳа вежласōм вылō. Тајō діјас вылас лōсōдōма станціјас, најō радіо пыр јуѳртōны јіјас сулалōм-мунōм јылыс, а січкō, і војвыв морскōј тујјас состојаніе јылыс. діјасыс озырōс дoна куа ѳверјасōн да морскōј ѳверјасōн, на бōрса кысōны медвoччa овмōдчысјас.

Мушар вылын ѓнōз јōзтōм, нōті овмōдтōм гырыс областјасōн кујлōны Антарктїдалōн да Гренландїја шōр јукōнлōн јіа пустынајас, кодјас вевтгысōмаѳс зєв гырыс лєднікјасōн.

Став плōщдагыс мушар сушалōн лōѳ 149 млн. кв. км, а јōзōн овмōдōм сушагыс лōѳ 136 мїл. кв. км.

Мушарвывса олысјас лыдыс свет јукōнјас серті јуксō тајі:

Азіја	1130	млн.	морт	44	млн.	кв.	км	вылын
Јєвропа	500	"	"	10	"	"	"	"
Амерїка	250	"	"	43	"	"	"	"
Афріка	150	"	"	30	"	"	"	"
Австралїја да Тїхōј океан								
вывса діјас	10	"	"	9	"	"	"	"

Тајō таблїцасыс тыдалō, мыј медга уна јōзыс олō Азіјаын да Јєвропаын. Тајō вїставсō сіјōн, мыј Азіјаын, бур прїроднōј условїејаса областјасын, зєв важсa кадја сын-нын кыптїсны развітōј овмōса гырыс государствојас.

Јєвропаын-жō олыс лыдыс торја јона codic капїталїстїческōј овмōс паскалōм понда, кодлы колō вōлі уна ужалан вын.

Сојєдїнѳоннōј штатјасын овмōс паскалōм понда, Војвыв Амерїка асыввыв јукōнын чік січ-жō чукōрміс уна олыс.

Щōкыда-ѳ овмōдчōмаѳс јōзыс странајасын, тōдмавсō странаас населєніе шōркоѳ щōкыдлун серті. Артавсō

сіјѡ таѣі: олыс (населеніе) лыдыс јукѡ страна плѡшщадын квадратнѡј кілометр лыд вылѡ. Тајѡ лоѡ 1 кв. км вылын населеніелѡн шѡркоѡ шѡкыдлун.

Став мушар сушавывса олысјаслѡн шѡкыдлуныс 1 кв. км вылѡ воѡ 14,5 морт. Сешѡм местајасын, кѡні јѡзыс овмѡдчѡмаѡс вывтї шѡкыда, шуам, Англіјаын промышленнѡј рајонјасас, олысјаслѡн шѡкыдлуныс кајѡ 1 кв. км вылѡ 600 мортѡч. Мѡдарѡ, еша олыса странајасын, шуам, пустынајасын, тундрајасын, ѡтї олыс вылѡ воѡ 20 кв. км-ѡч дај унжык.

Уж. Корѡѡј карта вылыс (39-ѡѡ серп.) медшѡкыд населеніеа областјас. Кушѡм ѡвет јукѡнјасын лѡбѡ кушѡм діјас вылын лѡбны сіјѡ областјасыс (најѡ авывыв, војыв, рытыв-војыв-јукѡнјас да с. в.)?

Олыс лыд соѡѡм.

Олыс лыдыс мушар вылын воыс воѡ соѡѡ, ѡѡ чужысыс унжык кулыс дорсыс. Тајѡ соѡѡмыс шѡркоѡа лоѡ 1000 олыс вылѡ ѡтї морт.

Торја странајасын олыс лыд соѡѡмыс лѡбѡ чїнѡмыс завїсітѡ ѡбщественнѡј да полїтіческѡј условїејассан.

Сїѡ, царскѡј Россїјаын еша лыда јѡзјас не сѡмын ез соѡлыны, но весїг чїнісны,—најѡс експлоатїрујтѡм понда, ѡвмѡснысѡ налыс рѡзѡрїтѡм понда да полїтіческѡј нарїтїтѡм понда.

Ќні мїјан странаын, лѡнїнско-сталїнскѡј націѡналнѡј полїтіка правїлнѡја нуѡѡѡм вѡсна, ужалыс јѡзлѡн олѡм бурмѡмкѡѡ јїтчѡмѡн, олыс лыдыс ѡѡјѡ соѡѡ, сіјѡ лыдын соѡѡ і націѡналнѡј областјасса да республикајасса олыс лыдыс.

А Афрїкаын, Конго ју пѡлѡн, капїталїстїческѡј Белгїја колонїјаын, бѡрја немжынјас негрјаслѡн лыдыс, најѡс ѡверскѡја експлоатїрујтѡм вѡсна, чїні пѡштї кык пѡв.

Морт расајас.

Мушарвывса став олысјасѡс ортсыса вїд сертї, кучїк рѡм сертї да мукѡѡ прїзнакјас сертї торјѡѡѡны кымынкѡ раса вылѡ. Медса уналыдаѡн лѡѡны жежыд, вїж да сѡѡ расаыс јѡзјас.

Јежыд расаѡ пырѡны рочјас, украинецјас, белоруссјас, полакјас, немецјас, англичана, французјас, италјанецјас, грекјас, индусјас, персјас, јеврејјас, арабјас да мукѡд.; виж расаѡ — казакјас, якутјас, калмыкјас, бур'атјас, монголјас, јапонецјас, китаецјас да мук.; сѡд расаѡ — негрјас да австралиецјас.

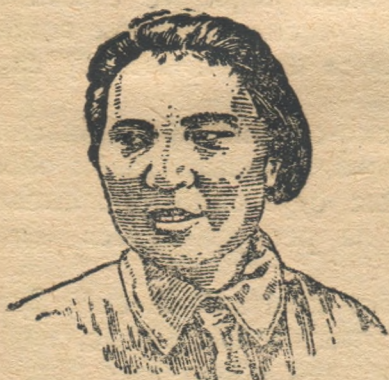

40-ѡд серпас. Јежыд расалѡн представител.

Медса уна лыда расаѡн лоѡ јежыд раса,—став јѡз пыщыс пѡштѣ жынјыс (1 млрд. гѡгѡр). Јежыд расаыс јѡз олѡны Јевропа, рытывлун Аѣја да војвыв Африка ыжыджык јукѡнын. Америкаын да Австралијаын сѣ-жѡ кызвын олысыс јежыд расаыс јѡз — јевропаса переселенецјаслѡн потомокјас.

Виж раса олѡ Аѣјаын, Асывыв Јевропаын да Тѣхѡј

океанса дѣјас вылын; лычныс сълѡн лоѡ пѡштѣ 600 млн. морт.

41-ѡд серпас. Виж расалѡн представитель.

42-ѡд серпас. Сѡд расалѡн представитель.

Сѡд раса олѡ Африкаын, Австралијаын да сы бердса дѣјас вылын. Таыс ѡтдор, Африкаса негрјас уна лыдѡн олѡны Америкаын. Татчѡ најѡс вајлисны рабјасѡн вузасысјас; најѡ мырдысѡн бостлисны негрјасѡс чужан му-

сыныс, Африкаыс, да вузавлісны віаму овмёсса сёкыд ужјас вылө жежыд рабовладелецјаслы-помешщікјаслы. Сёд расалөн став лыдыс 150 млн. морт.

Уна буржуазнөј учонөјјас доказывајтөны, ыжыд култураөз-пө вермөны воны сөмын жежыд расаыс јевропейскөј јөз. Ташөм теоріјанас најө көсјөны дорјыны націоналнөј да колоніалнөј увтыртөмсө, коді мунө капіталістическөј странајасын, торја-нын најө колоніјајасын.

Міјан Сөвет сојузса уна лыда націоналностјаслөн гырыс културнөј вермөмјасыс помөз ердөдөны тајө буржуазно-імперіалістическөј теоріјаыслыс став пөрјөдчөмсө.

СССР-ын култура да овмөс кыпөдан ужын гырыс вермөмјасөз воісны віж расаа јөзјас: татара, казакјас, карелјас, јакутјас да мук. Ödjө кыпөдөны ассыныс културнөј уровнеңсө сешөм бөрө колөм јөзјас, кызі Асыывы Азіјаын, поларнөј круг сајын олысјас: чукчіјас, кор'акјас да с. в.

Став посні јөзјаслөн міјан Сојузын емөс асланыс гіжөдкыв да школајас. Унаөн на пыщкыс өні лөсөдіснны асланыс гырыс школајас (вышөј учебнөј заведеңіјејас), научнөј учреждеңіјејас, театрјас да с. в.

Уж. Мірлән політическөј карта вылыө петкөдлөј, кушөм өвет јукөңјасын олбны жежыд, сөд да віж расајас.

IX. СССР-ЛӨН ПРИРОДНӨЈ УСЛОВИЈАС.

СССР-лөн географическөј положеніе.

СССР бостө асыввыв жынсө Јевропалыс, став Војвыв Азіјаос Уралскөј гөрајассан Тихөј океанөз да Шөр Азіјаос Каспійскөј моресан асыввывланө. Сөветскөј сојузлөн став илөшщадыс — 21 млн. кв км, либө $\frac{1}{6}$ јукөн мушарвывса став овмөдөм сушасыс.

Војвылын СССР воө Војвыв Ледовитөј океан берегјасөз. Сөветскөј сојуз кын-жө Ледовитөј океан вывса діјас: кык тырыс ді — Новөј Земла; Новөј Земласан рытыввывланын, ылын војвылын, кујлөны чукөра діјас, шусөны Земла Франца Іосіфа. Новөј Земласан асыввывланын бара чукөра діјас — Севернөј Земла, а јешщө воынжык асыввылын — Новосібірскөј діјас да Врангел ді.

Тажө діјас костас Војвыв Ледовитөј океан артмөдө берөрдорса некымын море: Сојуз јевропейскөј јукөн берөгјас дорын, Новөј Земласан рытыввывланын кујлө Баренцово море. Татчө Атлантическөј океаныс пырөшоныд візув Голфстрім, сыпонда Баренцово морелөн лунвыв јукөныс некор оз кынмывлы; тані Колскөј полуостров берөгјас вылын сулалө Сојузлөн важнөј порт — Мурманск.

Колскөј полуостровсан лунвывланын пырөдчө Белөј море. Татчө оз воны Голфстрімлөн шоныд вajasыс да сіјө вевтысөма јіөн куз төвбыд чөж. Белөј море берөгјас вылын, Војвыв двіна ју вомдорын, сулалө порт Архангельск.

Новөј Земла да Севернөј Земла костын, асыввывланын, кујлө Карскөј море. Тані весіг гөжөмнас плавјалөны јі пластјас. Быд во гөжөмнас төргөвөј суднојаслөн караван ледоколјас отсөгөн мунө Карскөј море вомөи Об да Јенісеј ју вомјасө (сібірсa јујас). Јенісеј берег

вылын советскöй власт дырji стрöйтöма порт **Гарка**; татчöз волöны морскöй пароходжас.

Севернöй Земласа асывывылаынжык мореыс јешшö јонжыка веттысöма јiөн, јешшö сöкыджык ветлыны суднојаслы. Еща путешественниклы ыжыд сöкыджас венöмөн, јi пöвсас төвјöмөн, удајтчывліс мунны Јевропа да Азіја став војыв берејас пöлөн Атлантическöй океанса **Тихöй океанö**; советскöй ледоколјаслөн војыв морскöй туј куза героическöй походјас — „Сібір'аков“-лөн 1932-öд воын Архангелскса **Тихöй океанö** (Берингов пролив пыр) да „Літке“-лөн 1934-öд воын Владивостокса Архангелскö, а сіз-жö 1935-öд воын велуна пароходјаслөн öтарса і мöдарса (рытиввыкса асывылö і мöдарö) походјасыс доказітисны сібірса берејас пöлөн суднојасөн ветлыны позанлунсö.

Рытиввыкса Советскöй сојуз воö Балтијскöй мореса **Фінскöй залив** берегöз. Тани Нева ју вомдорын сулалö порт **Ленінград**. Ленінградса медса женыд морскöй тујыс Рытиввыс Јевропаса странајасö. Но Фінскöй заливыд кынмывлö төвнас да сіјөн коставлö Ленінградскöй портлөн ужыс 2-3 төлыс кeжлö.

Сојузса јевропейскöй јукөн лунвылын кујлö **Чорнöй море**; сылөн војыв да асывыв берејасыс пырöны Сöвет сојузö. Крымскöй полуостров торјöдö Чорнöй мореыс **Азовскöй море**. Чорнöй моресаң, Фінскöй заливсаң можö, мјан мунö Рытиввыс Јевропаö петан туј; тани некымын важнöй портовöй кар: **Новороссијск** да **Батум**—Кавказ берег вылын, **Одесса**—Чорнöй море војыв берег вылын. Крымскöй полуостров вылын медса бур портыс — **Севастополь**.

Асывыв морскöй границаыс СССР-лөн артмö **Тихöй океанса** кујм мореыс. Војвылын кујлö **Берингово море**. Камчатка полуостров торјöдö сіјöс **Охотскöй мореыс**. Тајö кык көзыд морејас, төв кeжлö најö паскыда кынмывлöны. Охотскöй моресаң лунывладорын нужöдчöма **Сахалын ді**; сылөн војыв жынјыс — Советскöй сојузлөн, луныв жынјыс — Јапоніјалөн. Сахалинса лунывылаын кујлö шоныд **Јапонскöй море**.

Јапонскöй море берег вылын сулалö порт **Владивосток**. Тајö морскöй границајасыс öтдор, СССР-лөн емöс суша куза нужалöм куз границајас. Рытиввылын Сојузлөн

границаыс орччаасо уна государствојаскөд: Војвыв Ледовитөј океан да Финскөј залив костын мунө граница Финландіјакөд; Финскөј заливсан лунвывланын кык негырыс прибалтијскөј странајаскөд — Естоніјакөд да Латвіјакөд; на бөрын — Польшакөд, да Чорнөймо реланын — Румыніјакөд граница.

Рытыввыв граница кутө ыжыд төдчанлун Сојузлы: сы пыр ми нубдам вузасом Рытыввыв Јевропаса капиталистическөј странајаскөд. Мијанлы колө торја јона вічны тајө границасө; Сөветскөј сојуз ылө лөгалыс рытыввыв јевропаса капиталистическөј странајас вермасны тасан ускөдчыны мијан ылө.

Закавказјеын, Чорнөј да Каспійскөј морејас костын, Сөветскөј сојузлөн границаыс мунө Турціјакөд да Іранкөд. Іранкөд границаыс мунө јешчө воҙожык, Каспійскөј моресан асывывланын. Сы бөрын воҙө асывывланын кујлоны Афғаністан, Кітај, Тувінскөј да Монголскөј народнөј республикајас. Тајө границајас ылын мијан суседјаскөд воысомјасыс дружественнөјөс. Сек, кор став ғырыс капиталистическөј странајас віөдчөны подчинитны тајө странајассө да портны најөс асланыс колоніјајасө, сөмын Сөветскөј сојуз өтнас збыл ылө пыдди пунктө налыс самостоятелностсө. дальнөј Востокрын СССР-лөн границаыс мунө Манчжоу-Гокөд, коді неважөн торјөдчис Кітајыс государствоын, но збыл ылөсө сіјө лоө Јапоніјалөн колоніја, — да Корейакөд, — тајө січ-жө Јапоніјалөн колоніја. Манчжуріјаөс да Војвыв Кітајлыс јукөнсө бостөмөн, јапонскөј буржуазіја лөсөдчө ускөдчыны Сөвет сојуз ылө.

Ужјас. 1. СССР карта ылыс петкөдлөј Архангельскан Ігаркаб да Владівостокө морскөј туј.

2. Полушаріејас карта ылыс петкөдлөј Ленинградан Одессаө морскөј туј.

3. Полушаріејас карта ылыс петкөдлөј Батуман Владівостокө морскөј туј.

4. СССР-са карта ылыс петкөдлөј Сөвет сојузлыс суш куца мунан границајассө да лыддөдлөј пограничнөј государствојаслыс кимјассө.

СССР веркөслөн течас.

СССР-лөн кызвын веркөсыс увтас места. Увтас бостө ыжыд пространство Сөвет сојузса јевропейскөј јукөныс,

став Рытывыв Сібір да кызвын плёшчадсё Шёр Азі-
яыс. Вывтас местајас мјан странаыи бостёны јона ещ-
ажык пространство. Лунывв окраінаыи кыссёны горнёј хре-
бетјас.

Пёшти став јевропейскёј јукёнсё СССР-лыс бостё
Асыывывјевропейскёј увтас. Тајё увтасас кёнсурё кы-
пёдчёны нежужыд вывтас местајас: Москвасаи рытыв-
лаыи нежудчё војвывсаи лунывлё **Среднерусскёј** выв-
тас; тасаи асыывывлаи да рытывывлаи визувтёны Со-
јузса јевропейскёј јукёнлёи меда гырыс јујасыс. Тајё
вывтассаныс асыывывлаиыи жык, Волга вескыд берег пёлён,
кујлё **Пріволжскёј** вывтас; сјё торја жужыда кыпёдчё
Самара кар бердыи Волга чукултаныи: тани Пріволж-
скёј вывтасыс жужыд зём кыркёшён леччё ју бердас
да шусё **Жігульён**. Асыывывјевропейскёј увтасыс асывы-
лыи зукасё војвывсаи лунывлаи кысыс **Уральскёј** гёра-
јас хребеткёд. Урал—важыса, јона пазавлём гёрајас;
најё абу жужыдсё, сёмыи ёткымыи гёрајывјас кыпёдчёны
1½ км-ыс неуна жужыджыка.

Уралсаи асыывывлаиыи кујлё зев паскыд шылыд
Рытывывысібірскёј увтас. Јенігеј јусаи асыывывлаиыи
Велікёј океанса морејассё кујлё **Среднесібірскёј** плоско-
горіје, код вомён кёнсурё мунёны горнёј хребетјас.

Увтас местаён-жё лоёі Сёветскёј сојуз Шёр Азіјаса
јукёнлёи веркёсыс: Аралскёј море гёгёрыи кујлё зев
паскыд **Туранскёј** увтас.

Сёветскёј сојузса лунывв окраіна куза кыпёдчёны
горнёј хребетјас. Јевропейскёј јукёныи, Крымскёј полу-
остров лунывв берег вылыи, кыссёны нежужыд **Крым-
скёј** гёрајас; најё нывкёс пёкатён кыпёдчёны војвывсаи
да крут стенаён усёны лунывывлаиыи, Крым лунывв бе-
рег полоса бердё.

Чорнёј да Каспіјскёј морејас костыи жужыда кыпёд-
чёны **Кавказскёј** гёрајас. Хребетјасыс налёи пыр вевтты-
сёмаёс некор сывлытём лымјён, гёра чојјасёдыс леччёны
ледныкјас; 5½ км-ыс вылё кыпёдчё **Кавказлёи** гёрајыв—
Елбрус, неуна лапкыджык сыс—**Казбек** гёра.

Туранскёј увтас помыи, Афганістанкёд да Кітајкёд
граница вылыи кујлё жужыд гёрајаса да ещя сібалана
страна **Памір**. Тани кыпёдчёны СССР-лёи меда жужыд

гөрајасы: 7 км-ыс жужыджык **Леңін пік** да **Сталин пік**.

Памирсан војвывланын рытывсан асыввывлан кыссо жужыдыс-жужыд горној хребет **Таң-Шаң**.

Рытыввывсібірскөј увтас луныв помын, Монголскөј народној республикакөд граңца вылын, сулалоны **Алтај-скөј гөрајас**. Тајо—вел жужыд гөрајас: на пөвсын уна гөрајывјас вевттысөмаөс некор сывлытөм лымјөн.

Уж. Петкөдлөј СССР фичіескөј карта вылыс тајо рачделын лыддөдлөм став увтасјассө, вывтасјассө да гөрајассө.

СССР-лөн мупыщса озырлунјас.

СССР-са ыжыдыс-ыжыд пространствојас вылын мупыщкас емөс быдсама озырлунјас, кодјас паскыда исползујтсоны Сөветскөј сојузса социалистическөј овмөсын. Тајо озырлунјас пыщкыс кызыныс нөті ез исползујтсыв, весіг ез і төдлыны најөс царскөј Россіјаын; сөмын сөветскөј строј востіс тајо ғырыс озырлунјассө; сөветскөј иссследователјас 15 во чөжса ужөн востісны зев ғырыс-выл озырлунјас СССР-са му пыщкыс, но зев паскыд пространствојас коліны-на јешщө відлавтөмөс. Тајо мупыщса озырлунјаснас СССР вермас уверенноја кыпөдны-паскөдны аслас овмөслыс разнөј јукөдјас (отраслјас), субөдны да ордјыны капиталистическөј странајасөс да економика боксан помөч мездысны капиталистическөј мірыс.

Көрт руда запасјас серті СССР сулалө медвоцза местаын мірас. Көрт руда кујланінјас емөс уналаын: Украинаын—**Кривој Рогын**, Крым асыввыв јукөнын—**Керчын**, да **Уральскөј гөрајасын**. Тамы өтдөр сөветскөј иссследователјас аңісны СССР јевропејскөј јукөн шөрыс, Курск карсан асыввывланыс, көрт рудалыс вивті ғырыс запасјас, сымында-жө, мыјда став мірын көрт руда запасјасыс. Аңқома көрт рудајассө уналаыс і мукөдлаыс. 1932-өд воын рудалыс ғырыс запасјас аңқома вөлі Колскөј полуостров војвыв јукөныс.

Бөрја војасса сөветскөј иссследованіејас јона содтісны сің-жө мјанлыс ыргөн руда запасјас. Војдөр ыргөн рудаа медозыр рајонөн лыддысліс Урал; өні ыргөн рудалыс јешщө ғырыс запасјас аңқома Сөветскөј сојуз шөр аңіјаса јукөныс; тані **Балхаш** ты рытыв-војвыв берегын аңқома ыргөн рудаөн вивті озыр местајас. Ыргөн

рудаыд ем і Кавказын. Алтајскөј гөрајасса отрогјас
вылын емөс свінеч да цінк руда кујланінјас. Унала-
ын Сојуз паста аққома алумініј руда кујланінјас.

Став тајо озырлунјасыс лооны базаон сы вылө, медем
паскыда сувтөдны страналы колан металлјас вөчөм, код-
јасөс војдөр мі пыртлім заграницаыс.

Уралын да Гібірын міјан ем зарні; мі сіјөс перјам
зарнісора лыајас мыскөмөн да зарніа із пөрөдајас жуглө-
мөн. Мөд дона (драгоценнөј) металл—платіна, коді лыдды-
сө зарныс донажыкөн,—уна перјысө Уралын; міјан Со-
јуз пөшті өтнас петкөдө сіјөс міровөј рынок вылө.

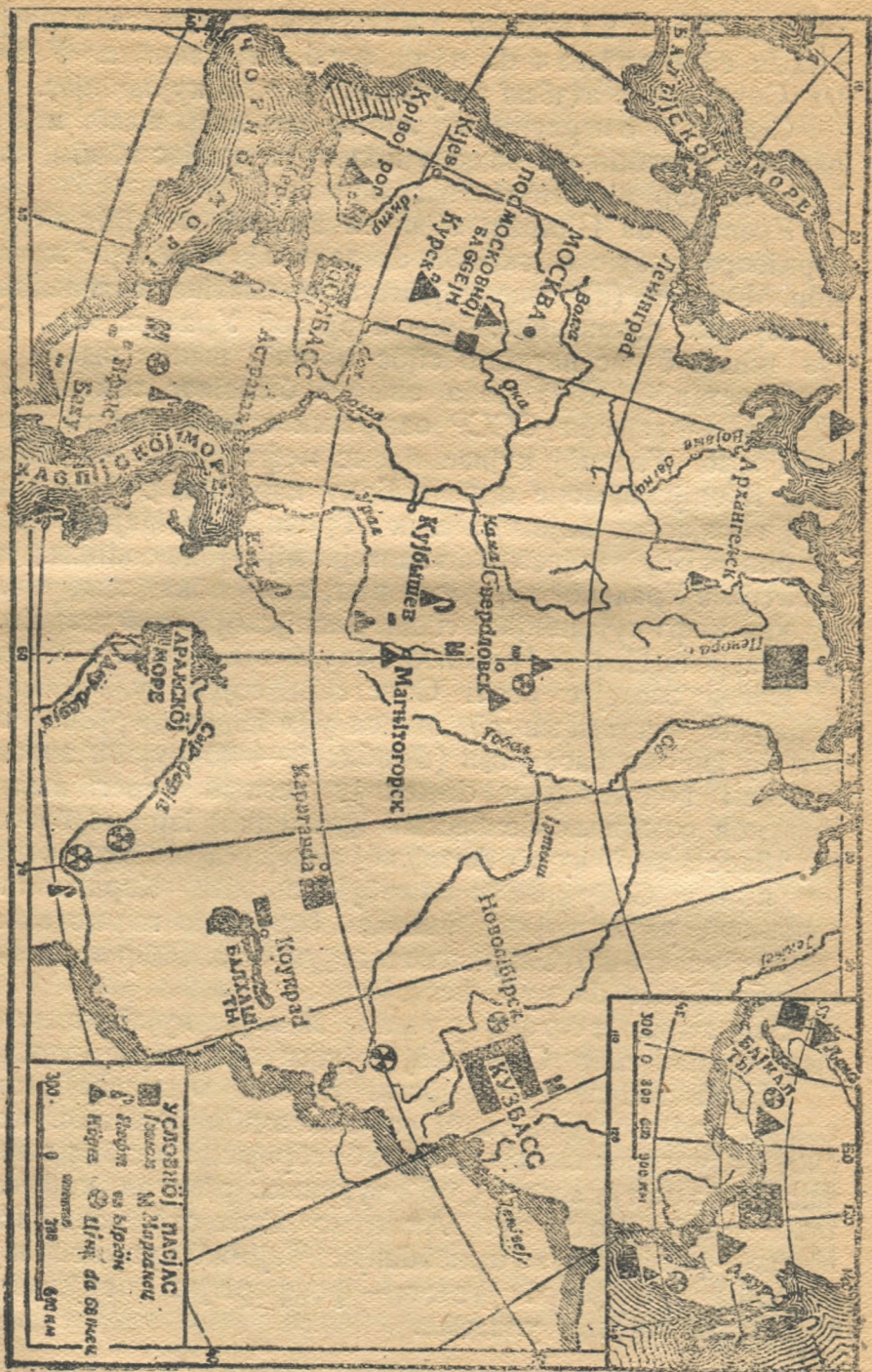
Сөветскөј сојуз јона озыр і быдсікас ломтасјасөн.
Нефт запасјасөн СССР озыржык став мукөд государ-
ствојасыс. Главнөј кујланінјасыс нефтлөн лооны Кавка-
зын, Каспіјскөј море дорын, Баку кар дінын, да Кавказ-
скөј гөрајассан војвылынжык—Грознөј да Мајкоп кар-
јас дінын. Бөрја војасө нефт запасјас міјан јона содіны: нефт
лоі аққома Уралскөј гөрајасса рытыввыв пөкатјасыс унала-
ыс, уна нефт кујланінјас ақсісны Каспіјскөј мореө усан Емба
ју бассейныс, Печора ју вылыс, Сахалін вылыс да мукөдлаыс.

Ізшом запасјас серті Сөветскөј сојуз сулалө мірас
медвоқза местајасын-жө. Медса уна ізшом перјысө до-
нецкөј ізшома бассейнын (донбасс),—сіјө кујлө Азовскөј
моресан војвывланын, донец ју вескыд берег вылын.
Уна пөв озыржык донбассыс Кузнецкөј ізшома бассейн
(Кузбасс), коді кујлө Алтајскөј гөрајасса војвыв отрог-
јас вылын Гібірын. Зев важнөј ізшоман—Караганда—
Туранскөј увтас војвыв јукөнын. Ізшомлыс гирыс запас-
јас аққома сіз-жө Сібір асыввыв јукөныс, Сібір војвылыс,
Печора вылыс да мук. местајасыс.

Зев гирыс торф (трунда) запасјас кујлөны нурја-
сын, кодјас емөс Сөветскөј сојузса став вөра полосаас.

Ыжыд төдчанлун овмөсын кутөны мупышса разнөј
совјас, кодјасөс Сөветскөј сојузын аққома уналаыс. Кол-
скөј полуостров вылын, Хібінскөј гөрајасыс, аққома гирыс
запасјас апатітлыс. Сіјө—турунвіж рөма із, код сос-
тавө пырө фосфор. Апатітыс хіміческөј заводјасын
вөчөны фосфорнөј мувынсөданјас. Тајө-жө мувынсөданјас
вөчөны фосфорітјасыс,—фосфорітјас перјысөны
Сөветскөј сојузын уналаын.

86

Кама ју вылын, Березнікі кар дінын, аққома каліј-нѳј совјас, да сешѳм уна, мыј СССР тајѳ сов запасјас серті сувтіс медвоққа месаѳ став государствојас пѳвсын. Тајѳ совјасыс сіз-жѳ сетѳны вынсѳданјас сѳветскѳј му-јаслы.

Хіміческѳј промышленност вѳчѳ разнѳј прѳдуктјас сојан солыс; тајѳ совсѳ перјѳны ізсолыс му пыщкыс донбассын да мукѳдлаын, да сола тыјасыс, кѳні солыс пуксѳ ты пыдѳсас; тащѳм самоосадочнѳј сола тыјасыс—Ел-тон да Баскунчак—кујлѳны Волга улыс јукѳнын.

Мѳд состава сов,—шусѳ глауберовѳјѳн,—зев колан сырјѳ хіміческѳј промышленностын; сіјѳ пуксѳ ва пыдѳсас да шыблассѳ берег вылас гыјасѳн Карабугаз залывын, Каспіјскѳј море асывлдор бокин.

Тащѳм уна сікаса озырлунјас емѳс сѳветскѳј му пыщ-кын.

Уж. Петкѳдлѳј СССР карта вылыс нефтылыс, ізшомлыс, кѳрт да ыргѳн руда, асылс медтѳдчана кујланінјассѳ.

СССР-лѳн тыјас.

Сѳветскѳј сојузса разнѳј јукѳнјасын кујлѳны гырыс тыјас. Уна тыјас емѳс рытив-војвылын; медса гырысјасыс на пыщкыс,—мі тајѳ тѳдам-нін, Ладѳжскѳј да Онежскѳј тыјас. Асыввыв Сібірын кујлѳ зев жужыд ты—Байкал; шѳрақіјаса јукѳнын емѳс зев гырыс сола тыјас-морејас: Каспіјскѳј да Аралскѳј; сен-жѳ ем нѳшта ыжыд сола ты — Балхаш.

Уж. СССР карта вылыс петкѳдлѳј тајѳ рачѳелын лыдѳдлѳм тыјассѳ.

СССР-лѳн јујас.

Сѳветскѳј сојузса ыжыдыс-ыжыд пространство вылын візувтѳны гырыс јујас. Візувтѳны најѳ лѳна, нақѳн. Тѳлын кымынкѳ тѳлыс кешлѳ најѳ кынмывлѳны, тулысын тудѳны сылан лым ваыс да ојдѳдѳны берегјассѳ. Ытва дырјі Вол-га јулѳн пастаыс овлѳ 10-15 км-ѳқ. Но кор тувсов ытва ваыс усѳ, јујасыс јамѳны, секі весігтѳ медгырыс јујас вылын косінјас торкѳны парохѳдјас ветлѳмлы. Војвыв

Ледовітöй океанö визувтöны уна ваа паскыд јујас; Сојузса Јевропејскöй јукöнын—**Вojвыв двіна да Печора**; Сібірын—**Об** (Іртыш вожыскöд), **Јенісеј**, **Лена**. Чорнöй да Азовскöй морејасö визувтöны **днeпp** да **дон**; Каспіјскöй мореö визувтö **медса куз јуыс** Јевропаын—**Волга Ока да Кама** вожјасыскöд, да—**Волгасаң асывланың**—**Урал ју**.

Кавказын да Шöр Азіјаын јујас леччöны **лымја** жужыд гöрајассаң. Гöрајасас најö ызöбөн, быгјөн леччöны-усöны ушщелјејасті; равніна вылö петöм мысті визувтöны лöна, назөн, артмöдöны лыа кöсаяс (косінјас) да діјас. Кавказскöй гöрајассаң леччöны **Кубаң ју**—Чорнöй мореö, **Берек**—Каспіјскöй мореö. Аралскöй мореö **Таң-Шаң** да **Памір** гöрајассаң леччöны **Сыр-дарја** да **Аму-дарја**. Охотскöй мореö усö уна ваа паскыд **Амур**, визувтö сіјö Сöветскöй сојуз да Манчжоу-Го костын граніца куза.

Тыјаслөн да јујаслөн тöдчанлуныс, кызі донтöм воысан тујјаслөн зев ыжыд. Кöні абуöс көрттујјас, сені јујасыд öнöз-на лöоны главнöй воысан тујјасөн. Јујаслөн тöдчанлуныс јешщö јона codö каналјас нуöдöм бöрын, кодјас јігöны öтi ју мöд јукöд. Сіз, Волга јуöс јітöма Балтіјскöй мореö визувтыс јујаскöд **Маріінскіј** ва **системаөн**. Тајö тујыс мунö Волгасаң Шексна вож куза, Белöй ты вомöң, поснідік јујас куза да најöс јітыс канал куза **Онежскöй** тыöз; тасаң сіјö мунö **Свір ју** куза **Ладожскöй** тыö да **Нева ју** куза **Фінскöй** залівöз. Онежскöй да **Ладожскöй** ты лунвыв берејас пöлөн кодјöма кышовтан (обходнöй) каналјас, сы вöсна, мыј тајö тыјаслөн јона гыалöмыс öпаснö ју вывса суднојаслы. Заводітчісны ужјас **Кама јуöс** **Печоракöд** да **Ежвакöд** (**Вojвыв двіналөн** вож) öтлаалöм могыс; кодјöны канал Волгаыс Москва јуö. Лöсöдöма **Волго-донскöй** каналлыс проект; сіјö каналыс востас мореö туј Волга ју куза муныс грузјаслы. 1933-öд воын вöчöма зев ыжыд уж **Сталін німа Беломорско-балтіјскöй** канал стрöйтöм куза: тајö каналыс ем туј Белöй моресаң Онежскöй тыö да вöзö—**Фінскöй** залівö.

Ју визувлөн выныс іспöлујтсö електростанціјасöс ужöдöм вылö; тані ва выныс вежö аснас ломтас да шусö „**јежыд шомөн**“. Та вылö **медса** бура тујöны јона визув гöравыв јујас, сы понда јежыд шомнад торја озырöс лöоны гöрајасса лунвыв окраінајас; Кавказ, Шöр Азіја,

лунвыв јукöныс Сібірлөн. Но јежыд шом тујö исползујт-
сöны і равнінавыв јујас: днєпр ју вылын ужалö Јевропаас
медса ыжыд днєпровскöј электростанціја; Волга вылын
заводітöма стрöйтны кујім электростанціја.

Ужјас. 1. Петкöдлöј СССР карта вылыс медгырыс јујассö.

2. Петкöдлöј сіјö каналјассö, кодјасөн јітöма Вогадс мукöд
јујаскöд.

СССР-лөн клімат.

СССР аслас војвыв окраінајаснас петö поларнöј круг
сајö да кујлö көзыд клімат појасын. Став мукöд прост-
ранствоыс Сојузлөн лоö умереннöј појасын.

СССР кујлö ылын Атлантическöј океансаң, горнöј
хребетјас торјöдöны (пощöны) сіјöс Тіхöј океаныс. Сö-
мын Војвыв Ледовітöј океанлөн вліјаніјеыс вермö пыдö
пырны лунвывлаң Советскöј страна паста. Сы понда
СССР кызвын террöторіја вылын контіңенталнöј
клімат: көзыд төв, жар гожöм, осадокјас еща. Но кон-
тіңенталностыс кліматыслөн абу быдлаын öткөд. Рытив-
вылын төдчö-на Атлантическöј океанлөн вліјаніјеыс: тані
унжык зерјас, шоныджык төв, ыркыджык гожöм, кымын
воқö асывывлаң, сымын косжык кліматыс, сымын көзыд-
жык төлыс, жаржык гожöмыс. Торја-нін кос кліматыс
Сојуз шöраціјаса јукöнын, Аралскöј море дорын.

Медса көзыдінјасыс СССР-ын, і весіг став војвыв
мушар жынјын, лоöны Сібір асыв-војвылын: тані, Якут-
скöј республикаын, Верхојанск кар гөгöрын морозјас
кајлöны 68°-öң. Ставыс кыммö секі сынöдын, ртут кыммö
термометрын, ул пу кыммöмысла лоö көрт код чорыд,
лолалöмыс руыс кыммö сынöдас, пөрö јі јемјасö.

Сöветскöј сојуз лунвыв јукөнјасын, Крым лунвыв бе-
рег вылын, Кавказса мореладор берегын, кодјасöс вој-
вывсаңыс віқöны гöрајас, кліматыс подтропіческöј; пöш-
ті морозјастöм шоныд төвјас да жар гожöмјас. Крым
лунвыв берег вылын важ царскöј дворецјасын—санаторі-
јајас; сені лечітчöны рабочöјјас да крестана.

Клімат серті-жö уна сікаса і быдмөгјасыс СССР-лөн.
Војвылын тундра полосасаң лунвылынжык паскыда кујлö
тајга, јешщö лунвывлаңын сіјö вежсö сора вöрјасөн да
корја вöрјасөн. Вöрјасыс лунвывлаңын кујлöны сöд, ка-

штановѡј да бурѡј мусінјаса степјас. Сојуз шѡразіјаса кос јукѡнын кујлѡны пустынајас—Кізыл-кум да Кара-кум. Подтропическѡј пелѡсјасын быдмѡны вогѡгѡр веж корја пујас.

Сіѡн, аслас јестественнѡј озырлунјас серті, мусінјас серті, мупышса озырлунјас серті, вѡрјас серті, да с. в., мїјан Сѡветскѡј сојуз сулалѡ медвоѡѡа местајасын мукѡд странајас пѡвсын. Соціалістическѡј овмѡс стрѡїтѡм вылѡ мїјан ем став колана озырлунјасыс.

Ужјас. 1. Кушѡм кліматическѡј појасјасын кујлѡ СССР?

2. Кушѡм морејас да океанјас вліјатѡны СССР клімат вылѡ?

3. Петкѡдлѡј карта вылыс (31-ѡд серп.) СССР-лыс быдмѡга појасјас.

СССР-лѡн населѡнїе.

Сѡветскѡј сојузын олѡ 171 млн. морт. Сѡмын Кїтај-лѡн да англїјаса колонїја—Індїјалѡн олысјасыс унжык СССР-ын дорыс. Олысјасыс мїјан разѡдѡмаѡс вывті ыжыд пространство вылын. Быд квадратнѡј кілометр вылѡ шѡркоѡа воѡ 8 морт гѡгѡр, сек, кор мукѡд госу-дарствојасын олысјаслѡн шѡкыдлуныс јона вылынжык: Англїјаын—180 мортис унжык, Белгїјаын—257 морт 1 кв. км вылѡ.

Олысјаслѡн шѡкыдлуныс мїјан Сојузын абу быдлаын ѡткоѡ. Сојузса јевропејскѡј јукѡнын шѡркоѡа воѡ 26 олыс 1 кв. км вылѡ, но Сїбір војвыв јукѡнса вывті гы-рыс пространствојас вылын 1 олыс вылѡ воѡ 20 кв. км.

СССР-ын олыс лыдыс быд во соѡѡ 3 мїллон дорыс унжык, ѡѡ чужысыс мїјан странаын јона унжык кулы-јас дорыс; сѡвет власт дырса војасѡ кулыс лыдыс јона чїні цар дырса кад серті. Револуцїја бырѡѡїс експлоата-цїјаѡс да јона бурмѡѡїс мїјан странаын рабочѡјјасыс да крестаналыс олѡмсѡ. Секї-жѡ капїталїстическѡј овмѡсын крічїс пікѡ воштіс капїталїстическѡј странајасса ужалыс јѡзѡс: паскалѡ ужтѡмалѡм, гѡлмѡм да шыгјалѡм; соѡѡ кулыс лыд, чїнѡ чужыс лыд; бѡрја војасѡ уна капїталї-стическѡј странајасын олыс лыдыс нѡті ез соѡѡ.

Кызвын олысыс СССР-лѡн—79% став олыс пышсыс — олѡ сїктјасын; карса олысјас лѡѡны сѡмын 21%. Но бѡрја војасѡ, страна індустріалїзїрујтѡмкѡѡ шѡш, ѡѡјѡ

44-дд септас, Копі одны разної ізајас СССР-ајн.

быдмōны карјас: быдмōны Москва, Ленінград да сојуз-
нōй республікајаслōн столицајас, быдмōны мукōд промыш-
леннōй центрјас, кыптисны выл карјас, шуам, Магнітогорск
— Лунвыв Уралын, Кіровск—Колскōй полуостров вылын,
Березнікі—Кама ју вылын, Караганда—Казахскōй АССР-
ын, Сталинабад—Шōр Азїаын, Выл Запорожје—Украї-
наын, да уна мукōд карјас.

Сōветскōй сојузын олōны 186 разнōй јōзјас (націонал-
ностјас). На пыцкын емōс і жежыд і віж расалōн предста-
вітелјас, кодјас сулалōны развітіе сертіыс разнōй шупōд-
јас вылын. Царскōй правітелство торја јона җескōдліс
да експлоатірујтіс ңероч націјајасōс, уналōн на пыцкыс
ез вōвны ңекущōм правајас, ез вōв грамота; націјајас
костын сіјō озтыліс лōгалōм да усōдліс најōс мōда-мōд
вылас. Українецјасōс, белоруссјасōс да унаōс мукōдōс сіјō
ез лезлы пōлзујтчыны ас кывјōн, преследујтліс јевреј-
јасōс да җверскōја експлоатірујтліс бōрō колōм еща лыда
јōзјасōс. Тајō став җескōдōмыс, топōдōмыс водліс наці-
јајасса ужалыс јōз пельпом вылō, буржуачїјаыс-жō налōн
вермыліс лōсōдчыны правітелствокōд, подкупајтліс сіјōс
асладорас. Уна рајонјас, кōні овлісны ңероч націоналност-
јас, вōліны колонїјајас положенїе вылын; сені іскусст-
веннōја падмōдлісны промышленност кыптōм; бōрō ко-
лōм овмōсла да політїческōй нартїтōмла олысјасыс танї
лōрліны корысјасō да јона кувліны.

Пролетарскōй револуціја бырōдіс націоналностјасōс
увтыртан політїкатō: став націјајасыс мездысісны да лоїны
ōткод правааōс; ставныс најō асвōлаыс ōтувтїсны Сōвет-
скōй соціалїстїческōй республікајас братскōй сојузō.

СССР—сіҗім сōветскōй соціалїстїческōй республікалōн
сојуз: рытывывы гранїца вылын кујлō Белорусскōй сō-
ветскōй соціалїстїческōй республіка (столицыс—Мінск);
лунвылын, Чорнōй да Азовскōй морејас берег дорын кујлō
Українскōй республіка (столицыс—Кїев); Кавказскōй
хребетсан лунывылаын—Закавказскōй соціалїстїческōй
федератївнōй сōветскōй республіка—ЗСФСР (столицыс—
Тїфліс). Сојуз шōрачїјаса јукōнын кујлōны кујїм сојузнōй
республіка: Туркменскōй (столица—Ашхабад), Узбекскōй
(столица—Ташкент) да Таджїкскōй (столица—Сталинабад).
Став мукōд пространствосō бостō Россїјскōй соціалїстї-

ческој федеративној советској республика—РСФСР (столица—Москва).

Сіё националностајаслөн, кодјас пырöны Сојузној республикајас составö, ем асланыс националној самоуправленије—автономној республикајас либö областјас. Быд националноста СССР-ын кыпöдö-паскöдö ассыс овмöссö да ассыс културасö, став Союзын социалистическој строителство нуöдан öтувја можаскöд најöс јитöмөн.

Финландијакöд граница вылын кујлö Карельској автономној советској социалистическој республика; Шöр Волга вылын—Татарској; Лунвыв Уралын—Башкирској. Крымској полуостров вылын Чорној море берег вылын лöö Крымској республика. Асывывы Гибірын кујлö автономној республикајас пöвсын медыжыд республикаыс—Якутској. Шöр Азијаын, Туркменској да Узбекској республикајасан војвылын, кујлöны Казахској, Кара-Калпакској да Киргизској автономној республикајас. Став тајö автономној республикајасыс пырöны Сојузној республика РСФСР составö. Таыс öтöдö, РСФСР-са крајјас (областьјас) составö сиз-жö пырöны автономној советској социалистическој республикајас—Чувашској, Удмуртској, Мордовској, Поволжјеса немецаслөн, Калмыцкöј, дагестанској Бур'ат-Монгольској. Украинској Сојузној республикаö пырö Молдавској АССР.

ЗСФСР-ö пырö кујим советској социалистическој республика: Грузинској, Армјанској да Азербайджанској. Грузинској да Азербайджанској республикајас составö сиз-жö пырöны автономној республикајас.

Ужјас. 1. Виöдлöј карта серти (44-öд серп.), кöни олöны СССР-са торја јöзјас. СССР административној карта вылын петкöдлöј налыс размешченијесö.

2. СССР карта вылыс (39-öд серп.) корöбј медщöкыд да медшöч олысјаса местајасö.

3. Петкöдлöј сојузној республикајасöс, налыс главнöј карјасöс.

4. СССР административној карта вылыс петкöдлöј автономној советској социалистическој республикајасöс, кодјасöс лыдöдлöма тајö разöдели.

5. Петкöдлöј асынын област (крај) да асынын областнöј центр.

Мыјдн торјалоны капіталістическөј странајас СССР-ыс.

Сөветскөј социалистическөј республикајаслн союз— мірын ык өтк страна, көні рабочөјјас да колхознөј крестана, Ленин—Сталин коммунистическөј партія вескөд-лөм улын, капіталістјаслыс властсө бырөдөмөн, стрөйтөны ассыныс југыд социалистическөј олом да, ассыныс материальнөј благосостоянијесө пыр-өтарө содтөмөн, кыпөдчөны култура вылысса шупөдјасө.

Став мукөд странајасын властыс да став озырлунјасыс (фабрикајас, машинајас да с. в.) капіталістјас кын, најө експлоатірујтөны ужалыс јөзөс. Капіталістическөј странајас асланыс экономическөј да политическөј развітіе сертіныс абу өткөдөс. На пөвсын емөс странајас, кодјаслн техникаыс да производствомыс сулалө зев вылын да кодјас чукөртөмөс асланыс кіө капіталістическөј мірлыс пөштї став озырлунјассө. Тајө странајас лыдө пырөны: Америкалөн Соједіноннөј штатјас, Англіја, Франціја, Германіја да развітіе уровень серті на бердө матыстчыс Јапоніја да Італіја.

Тајө странајасыс нуөдөны захватніческөј політика— империалистическөј політика.

Мырддалөмөн најө босталсны аслыныс зев гырыс колоніјајас, көні олоны человечестволөн жын јөз дорыс унжык, да подчінітісны асланыс вліјаніјелы жебжык, војдөр независімөј странајасөс.

Империалистическөј странајас перјөны сіјө колоніјајасыс сырјо да вузавлоны сені ассыныс промышленнөј товарјассө.

Тајө империалистическөј государствојасса капіталістјасыс чорыда експлоатірујтөны колоніјајасса ужалыс јөзөс. Империалистическөј странајас најөвітчөны колоніјајас да завісімөј странајас щөт вылө зев сөкыд условіејаса

зајомјас налы мырдѡн-сорѡн сеталѡмѡн, наын фабрікјас, заводјас, кѡрттујас торја договорјас подув вылын стрѡиталѡмѡн, кодјас (договорјасыс) сетѡны імперіалістјаслы верманлун помтѡг експлоатірујтны тајѡ колоніјаса рабочѡјјасѡс да крестанаѡс.

Колоніалнѡј да завісімѡј странајасса рабочѡјјаслыс да крестаналыс быд револуціоннѡј кыпѡдчылѡм (выступленіе) імперіалістјас тучемнѡј буржуазіакѡд ѡтыв зверскѡја пѡдтѡны. Бырѡдалѡны зѡн сіктјас, дас сурсјасѡн рабочѡјјасѡс да крестанаѡс шыблалѡны турмајасѡ да ысталѡны каторга вылѡ.

Капіталістіческѡј сістѡмаын ѡні мунѡ общѡј крізіс, коді вісталѡ, мыј капіталізмлѡн нѡ основнѡј государствојасас, нѡ колоніјајасас да завісімѡј странајасас абу-нын і оз вермы лоны сіјѡ выныс да зумыдлуныс, коді вѡлі 1914-ѡд воса војнаѡз да Пролетарскѡј револуціјаѡз. Капіталістіческѡј странајасса промышленностлы імперіалістіческѡј војна коліс наслѡдствоѡ воыс-воѡ кыссана недогрузка да ужтѡмјаслыс мільѡн лыда арміјајас, кодјасыс мездысны капіталістјаслѡн абу-нын выныс.

Капіталістіческѡј странајас нуѡдѡны ас костаныс јѡс тыш, најѡ лѡхорадоchnѡја лѡсѡдчѡны мірсѡ да вліјаніе сферајасѡс вылпѡв јукѡм вѡсна војна кезлѡ.

Ѳні тѡдмасам гырысжык імперіалістіческѡј государствојаскѡд.

Главнѡј імперіалістіческѡј странајас.

Амерікалѡн Соједіноннѡј штатјас (7,8 млн. кв. км).

Медјѡн імперіалістіческѡј государствоѡн ѡніја кадѡлоѡны Амерікалѡн Соједіноннѡј штатјас (женѡдѡдѡмѡн рѡчѡн—США).

США сулалѡны Војвыв Амеріка шѡр јукѡнын. Налѡн тѡрріторіјаыс кысѡ Атлантіческѡј океансаң Велікѡј океанѡз. На кын-жѡ Војвыв Амеріка матеріквывса полуостров Аласка (1,5 млн. кв. км).

США-ын олѡ 125 млн. олыс. Кызвыныс—јевропејцјас-переселенецјас да налѡн потомокјасыс; најѡ зырісны амеріканскѡј інѡејецјасѡс овмѡдтѡм областјасѡ да пѡшті бырѡдісны најѡс. Јевропејецјасыс да інѡејецјасыс ѡтѡр,

США-ын, медсасо лунвылын, оло 13 млн. гогор негр. Негрјасос—ми тајо тодам нин,—пыртлісны татчо Африка-ыс кычі рабјасос лунвыв помещиціој овмөсјасын ужалом выло. XIX-öd нем шөрын најос вөлі мездөма, сы вөсна, мыј рабјас ужөн овмөс нуөдөмыс капитализмы

ез ло выгөднө. Но негр-јасос онөң-на быдсама ногөн эескөдөны да увтыртөны.

1914-1918-öd војасса мировөј војна дырји озыр США јешщө јона озыр-мисны. Најө кын лоі став мировөј зарні запас жын-ыс унжык. Најө сывдөны жын мында чугунсө, сталсө да ыргөнсө, коді вөчсө став мирас, најө вөчөны став машинајаслыс $\frac{2}{3}$ јукөнсө, автомобилјаслыс $\frac{8}{10}$ јукөнсө. Најө паж выло воө $\frac{2}{3}$ јукөн став мирын чукөртан хлопокыслөн да кукурузалөн.

Бөрја војасө США овмөсын, кычі і став капиталистическөј странајасын, мунө јос кризис да США јона чінтісны ассыныс промышленнөј да вічму овмөс-са производствосө.

1933-öd воын США-ын, көт і төдчыліс овмөслөн мыјкө мында ловчыштлөм,

но петны хоҗајственнөј олом упадочнөј состојанијес најө век-жө оз вермыны.

Мукөд странајасөс асланыс хоҗајственнөј да політи-ческөј вліјанијелы подчинітны зілөмын США медса јона зурасө Англијакөд да Јапоніјакөд.

США-са буржуазіја петкөдө мукөд странајасө зев

45-öd серп Нју-Йоркын улча.

гырыс капиталјас, мѳдног-кѳ, сѳталѳ сїѳ странајасыслы за-
јомјас прѳчентјас улѳ да стрѳиталѳ сїѳ странајасас ас-
лас средство вылѳ уна пѳлѳс прїбылнѳј предпрїјатїејас—
кѳрттујјас, нефт перјан промыслјас, рудникјас, элект-
ростанціјас, уна сїкас дѳна културајаслыс (шуам, са-
харнѳј тростниклыс) плантацијас. Ташѳм ногѳн США
бостѳ аслас влїјанїе улѳ мукѳд странајасѳс.

США-лѳн медгырыс карјасыс—**Нью-Йорк да Чикаго.**

Улѳ. Мїровѳј полїтїческѳј карта вылѳ корѳѳј США да
налыс медгырыс карјасѳс.

Англіја (244 сурс кв. км).

Англіја (лїбѳ Велїкобрітанїја) — важысa капїталїстїче-
скѳј страна. Сїѳ мукѳдыс возжык сувтїс промышленност
кыпѳдан-паскѳдан да колонїјас босталан-мырдалан туј
вылѳ да удїтїс бостны аслас кїѳ вывтї ыжыд плѳщад,
170 пѳв ыжыджыкѳс аслас террїторїја сертї.

Англіја,—мї тајѳ тѳдам-нїн,—кулѳ Рытыввыв Јевро-
паны Брітанскѳј діјас вылын, кодјас пѳвсын медыжыдыс
шусѳ Велїкобрітанїаѳн. Тајѳ—промышленнѳј страна. 46
млн. олыс пыщкыс 35 млн., лїбѳ $\frac{3}{4}$ јукѳныс олѳ карјасын.
Куѳ кад чѳж сїѳ сулалїс медвозза местаын кыѳї про-
мышленнѳј страна. Но 40 во сажын-нїн Англіјалѳн пон-
дїс тыдавны їзшом перјан промышленностын, метал-
лургїческѳј да текстілнѳј промышленностын технїческѳј
оборудованїесѳ вылмѳдѳм боксаѳ да прїзводствѳсѳ
котыртѳм, гырѳдѳм боксаѳ томжык капїталїстїческѳј
странајасыс бѳрѳ колчѳмыс.

Гырыс промышленност паскалѳмсаѳ Англіја оз тыр-
мымѳн вермы вѳчны аслас странаас вїзму овмѳс прѳдук-
тајас: наѳ, јај, выј, да најѳс сылы лѳѳ пыртны мукѳд
странајасыс.

Англіјалѳн гырыс колонїјасыс лѳѳны сылы промыш-
леннѳј сырјѳ да вїзму овмѳс прѳдуктајас сетысјасѳн. А
налы сїѳ їналѳ ассыс унжык промышленнѳј їзделїејасѳс.

Англіја аслас колонїјасыскѳд ѳтщѳж артмѳдѳ Брі-
танскѳј їмперїја. Ёмперїјалыс јѳдїнствѳсѳ вїзѳм могыс
сїѳ лѳсѳдїс зѳв јѳн воїеннѳј флот да бостїс ас кїас важ-
нѳј морскѳј пунктјас став мушар вывсыс. Ёнїја кадѳ
Англіјалѳн вел уна владѳнїејас, сїѳ шусана домініѳјас,

перісны аслыныс уна боксан асвыјѳн олѳм (самостојателност). Медгырысјасыс на пыщкыс—Канада Војвыв Амерікаын да Австраліјскѳј сојуз. Англіяыс ыкѳѳ торјѳѳчѳм понда тышкасѳ сыкѳѳ орчча дывывса домініон Ирландіја. Медса ыжыд англіјскѳј колоніаын—Індіаын паскалѳ революціоннѳј тыш націоналнѳј мездысѳм вѳсна. Індіаын мездысан двіженіеын пыр ыжыджык і ыжыджык рол ворсѳ індіјаса пролетаріат.

Англіја сулалѳ медса јѳн імперіалістическѳј державајас радын. Ассыс властѳ сіјѳ кутѳ і оружјѳа вынѳн і капіталјасѳн, кодѳс петкѳѳѳ бѳрѳ колѳм да завізімѳј странајасѳ.

Англіјалѳн століцаыс—Лондон.

Медса гырыс промышленнѳј карјасыс—Бірімінгам, Манчестер.

Ужјас. 1. Рытывывв Јевропа карта вылыс корѳѳј Англіјаѳс да сылыс главнѳѳжык карјасѳѳ.

2. Мірлѳн політическѳј карта вылыс корѳѳј Англіјалыс главнѳѳжык колоніјајасѳѳ.

Франціја (551 сурс кв. км).

Франціја—мукѳѳ вына імперіалістическѳј государствојас пѳвсын ѳтѳк. Сіјѳ кујлѳ јевропаса матерѳк рытывывв јукѳнын. Франціјаын 42 млн. олыс. Міровѳј војнаыс вермысѳн петѳм бѳрын Франціја јѳна паскѳѳіс ассыс сѳкыд промышленностѳѳ: чугун да стал кісгѳм, машинајас вѳчѳм, да хіміческѳј промышленностѳ.

Візму овмѳс Франціјаын ворсѳ зев ыжыд рол, но техникаыс сылѳн абу вылын. Франціјалы ас наңыс оз тырмы, да сылы лоѳ пыртны сіјѳс мукѳѳ странајасыс.

Гырыс капіталјас ас кіас кугѳмѳн Франціја сулалѳ мірас медса гырыс банкірјас радын. Ассыс капіталјасѳ сіјѳ уждалѳ зајомјасѳн мукѳѳ государствојаслы.

Століцаыс—медыжыд карыс Франціјалѳн—Паріж, гырыс карјас—Ліон, Марсел.

Франціјалѳн емѳс зев гырыс колоніјајас. Медса гырысјасыс на пыщкын—Војвыв да Централнѳј Афрікаын да Індокітајын.

Ужјас. 1. Рытывывв Јевропа карта вылыс корѳѳј Франціјаѳс да сылыс главнѳѳжык карјасѳѳ.

2. Мірлѣн політэічэскай карта вылыс короў Франціялы гырыжык колоніяжасэ.

Германія (470 сурс кв. км).

Германія бостэ Јевропалыс централнэ јукѣнсэ да воў Немецкэј да Балтійскэј морејасэ.

Імпэріалістэічэскай војнаэ Германія воў зев јон імпэріалістэічэскай государствоѣн. Војна дырјі сіјэс вермісны да сылы лоі мынтыны зев гырыс средствојас вермыс странајаслы: Франціялы, Англіялы, США лы, Італіялы да Јапоніялы. Германіяса гырыс буржуачія тајэ мынтысѣмыслыс став сѣкыдлунсэ вужѣдіс рабочэј класс да крестана сылі вылэ. Војна бѣрын Германія бѣр кыпѣдіс возымуныс імпэріалістэічэскай странајас выјаэ, кутіс-нін лоны налѣн серіознэј сопернікѣн.

Став олыс лыдыс Германіялѣн 66 млн. олыс. Сы пышкыс $\frac{2}{3}$ јукѣныс олэ карјасын. Германіялѣн століцаыс — Берлін, гырысжык карјасэс — Гамбург, Лейпціг.

Промышленност Германіяын оборудујтѣма наука да тэхніка медбѣрја кыв серті. Та понда сылѣн іздѣліејас сувтѣны јона дѣнтѣг. Візму овмѣс Германіяын сіз-жѣ кыптѣма јона вылэ.

Властэ Германіяын ѣні (1933 восаѣ) бостісны фашістјас — партія, коді гырыс капіталістјаслыс інтэрес-јасэ восса насіліејѣн дѣрјѣмѣн, лѣкыс преследујтѣ револуціѣннэј рабочэј організаціјајасэс. Коммуністэічэскай партія, подполјеын ужалѣмѣн, нуѣѣ героічэскай тыш капіталлы да сылѣн фашістэскай слугајаслы паныд.

Фашістэскай Германія ассыс став вынсэ вескѣѣ сы вылэ, меѣым ѣзтыны выл војна Јевропаын ыжыдалѣм вѣсна да меѣым ускѣдчыны Сѣвет сојуз вылэ.

Уж. Рытывыз Јевропа карта вылыс короў Германіяѣс да сылыс гырысжык карјасэ.

Јапонія (382 сурс кв. км).

Јапонія кујлэ Велікэј океан вывса нѣл гырыс да уна посні діјас вылын.

Јапоніяын — 66,5 млн. олыс. Тајэ Азіјаын тік ѣті страна, кѣні гырыс промышленностыс кыпалѣма-паскалѣ-

ма тѳдчана выјаѳ. Ужалѳ сїѳ промышленностыс јонжыкасѳ вајѳм ломтас і вајѳм сырјѳ вылын.

Рабочѳј классѳс вывтї јѳна експлоатїрујтѳмла јѳпонскѳј промышленнїкјас вермѳны зев донтѳма вузавлыны загра-
нїцаын асланыс промышленностыс продукцїјасѳ да зыр-
ны международнѳј рынок вылыс мукѳд капїталїстїче-
скѳј странајаслыс промышленнѳј іѳделїејасѳѳ.

Вїзму овмѳсыс Јѳпонїјалѳн зев јѳна колѳма бѳрѳ. Јѳпонїјаса крестанаѳс експлоатїрујтѳны помешчїкјас оз омѳлжыка сы дорыс, кычї јѳпонїјаса рабочѳјјасѳс — про-
мышленнїкјас. Јѳпонїјаса сїкт чїк шыгјалѳ.

Јѳпонїја—сешѳм государство, кодї торја актївнѳја учасувујтѳ Великѳј океан вылын ыжыдалѳм вѳсна імпе-
ріалїстїческѳј тышын. Сїѳ бостїс Кїтајлыс војвыс про-
вїнцїјасѳ — Манчжурїјасѳ. Сїѳ зїлѳ подчїнїтны аслыс став
Кїтајсѳ да зырны сетыс мукѳд імперїалїстїческѳј страна-
јасса капїталїстїјасѳс. Јѳпонскѳј војеншїна термасѳмѳн
лѳсѳдчѳ ускѳдчыны СССР вылѳ. Но мїјан Краснѳј арміја,
СССР мїрнѳј полїтикалѳн вынїѳра оплот, дас лубѳј кадѳ
отразїтны лубѳј врагѳс, кодї ускѳдчас мїјан соціалїстї-
ческѳј отечество вылѳ.

Јѳпонїјалѳн главнѳј карыс — Токїѳ.

Уж. Мїрлѳн полїтїческѳј карта вылыс корѳѳј Јѳпонїјасѳ,
сылыс Токїѳ столїцасѳ да сылыс коловїјасѳсѳ.

Мукѳд капїталїстїческѳј странајас.

Јевропаын, главнѳј імперїалїстїческѳј странајасыс ѳт-
дор, емѳс странајас, кодјас международнѳј полїтїческѳј
олѳмын вескѳдлан ролсѳ оз ворсны.

На пѳвсыс ѳткымынјасын гырыс капїталїстїческѳј
промышленностыс паскалѳма омѳлжыка, главнѳј імпе-
ріалїстїческѳј странајасын сертї; ыжыджык тѳдчанлун тани
кутѳ вїзму овмѳс. Полїтика боксан тајѳ странајасыс кѳт
ескѳ і асвыјѳн олыс (самостѳятельнѳј) странајас, но став-
ныс најѳ сїѳ-жѳ кадѳ олѳны главнѳј імперїалїстїческѳј
ѳержавајас влїјанїе улын.

Францїјасан рытив-лунвылын, Піренејскѳј полуостров
вылын, кодї чургѳдчѳма Атлантїческѳј океан да Среѳї-

темно́е море косты́н, ку́лдо́ госуда́рство Испани́ја (столи́цаыс — Madrid).

Германи́јасын лунвы́лын ку́лдо́ неыжы́д госуда́рство Австри́ја (столи́цаыс — Вена).

Испани́јаын да Австри́јаын 1934-öд воын. вöлины рабочö-жаслөн вооружоннöй кыпöдчылöмјас (восстаніејас). Тајö капиталистическöй странајасса правітелствојасыс эверскöја пöдтісны кыпöдчылöмсö да сізöн дорјісны капиталистјас-лыс властсö.

СССР ытыывыв грани́ца вы́лын ку́лдо́ны некымын негырыс капиталистическöй странајас: најö лыдö пырöны Финланді́ја, Эстоні́ја да Латві́ја, кодјас ку́лдо́ны мјан Сојузса ытыв-војвыв грани́ца вы́лын, Польша да Румы́ніја — ытыывы́лын.

Уж. ытыывыв Евро́па карта вы́лыс корө́ү тајö разфелын лыдфöдлөм госуда́рствојассö да налыс столи́цајассö.

Колони́альнöй да полуко́лони́альнöй странајас.

Мі төдам-нын, мы́ мушар жыныс унжыкыс олö имперіалистическöй госуда́рствојас експлоатаціја гнот улын. Имперіалистическöй госуда́рствојасöн нарттан странајаслөн овмöсыс јона колöма бөрö. Промышленность налөн омöла паскалöма. Муыс — помещікјас кы́н. Öтіјас на пышкыс формалнö лыдфысöны кушöмкö имперіалистическöй госуда́рство кы́н да шусöны колони́јајасöн. Ташöм колони́јајас лыдö пырö Инди́ја. Мукöд странајасыс, шуам Иран, Кита́й, сіз-жö олöны имперіалистическöй госуда́рствојас кіпод улын, сені најö көзәјнічәјтöны гортаныс моз-жö, но формалнöсö ташöм странајасыс лыдфысöны асвыјөн олыс странајасöн. Ташöм странајасыс шусöны полуко́лони́јајасöн.

Кита́й (10 млн. кв. км).

Кита́й — формалнö асвыјөн олыс госуда́рство, но Кита́йын көзәјнічәјтöны имперіалистјас, кы́зі асланыс колони́јаын.

Кита́й ку́лдо́ асыывыв Ази́јаын. Сени́ 475 млн. гөгөр олыс. Кита́й медсасö візму овмөссә страна. Візму овмөсын тани́ ужалö 350 млн. гөгөр олыс. Главнöй сојан налөн лөб ріс. Кызвын муыс Кита́йын — помещікјас кы́н;

крестана асланыс вывтї поснїдїк участокјас выланыс олõны шыг-нїсõ-пõт.

Промышленность Китајын паскалõма омõла. Сїјõ промышленности медсасõ имперіалїстическõј странајасса капиталїстјас кын. Имперіалїстјас не сõмын пунктõны ассыныс капиталјаснысõ кїтајса промышленности, но најõ босталõны торја рајонјас Китајыс. Сїз, Японїја бостїс Манчжурїјаõс да лõсодїс сенї государство Манчжоу-Го. Китајын торја јона зурасõны интересјасыс Японїјалõн, Амерїкалõн да Англіјалõн.

Иностраннõј капиталїстјаслõн Китајын медса важнõј опорнõј пунктыс ем Лунвыв Китајын ыжыд кар—Шанхај. Такõд õтщõщ Шанхајын жõ зев јона кыпалõма промышленности да чукõрмõма кїтајскõј рабочõјјаслõн массаыс. Шанхај ем кїтајса рабочõјјасõн нуõдан революціоннõј движенїелõн ыжыд центр.

Китај јуксõ уна провинціјас вылõ; провинціјаснас вескõдлõны военнõј губернаторјас; быд губернаторлõн ем аслас арміја. Сы понда кõт ескõ Китајыд формалнõсõ лыддысõ једїнõј республикаõн дај сылõн ем централнõј правїтельство Нанкїнын, но збылвылõсõ властыс странаас лõõ тајõ губернаторјас кын, кодјас щõкыда ас костаныс нуõдõны вооружоннõј тыш.

Китајса ужалыс паскыд массајас тајõ терпїтны вермытõм гнот увсыс петан тујсõ корсõны революціаын. Китајса героїческõј коммунистическõј партїја тајõ революціоннõј движенїенас вескõдлõмын бостõ пыр ыжыд-жык 1 ыжыджык рол.

Централнõј Китајса уна областјасын рабочõј да крестана кїтајскõј коммунистическõј партїја вескõдлõм улын лõсõдїсны сõветскõј власт да вынїора Краснõј арміја. Сõветскõј рајонјасын помещїїкјассõ вõтлалõма, а мујассõ налыс јукõма крестана костын.

Уна рајонјасын паскалõма партїзанскõј движенїе. Развїајтчõ революціоннõј движенїе 1 Војвыв Китајын.

Брітанскõј Індіја (4,7 млн. кв. км).

Брітанскõј Індіја, кодї кујлõ Індостанскõј полуостров вылын да сы бердса азіатскõј матерїк јукõн вылын, ем зев ыжыд колонїја Англіјалõн.

Индіянын олб 353 млн. морт; $\frac{3}{4}$ жүкбн олысыс ужалб
вѣму овмбсын. Еща вѣмуа крестана, кодјасбс експлоа-
тирујтбны помешшѣкас, танѣ олбны вывтѣ гбла. Неурожај-
нбј војасб јбзыс вывтѣ јона кулбны шыгла.

Англіја дыр іскусственнбја падмбдліс індѣјаса промыш-
ленностыс кыпалбм-паскалбмсб, сѣјб вѣіс ассыс колонѣјасб
кычѣ сырјб сетысбс да англіјаса тбварјас бостысбс. Но
імпериалистѣческбј војна дырѣ індѣјаса промышленностъ,
медсасб текстылнбј промышленностъ, пондѣс ббдјб паскавны.
Текстылнбј промышленностбн главнбј рајонјасыс лббны
Бомбеј да Калкутта карјасын. Ас овмбслыс тбдчанлунсб
кыпбдбмбн, індѣјаса буржуазѣја зѣлб перјыны национал-
нбј мезлун. Но ужалыс массајас пыр-бтарб паскыджыка
шымыртсбны революціоннбј двѣженѣебн, кодбн журнубдб
індѣјаса пролетариат. Соціалистѣческбј революціаыс пол-
бмла, індѣјаса буржуазѣја сувтб Англіјакбд політіка
боксан ладмбдчан (соглашѣтчан) туј вылб.

Медббрын женѣдіка сувтыштлам Австраліја, Африка
да Лунвыв Амерѣка політѣческбј положенѣе вылб.

Матерѣк Австраліја ем террѣторѣја Австраліјскбј со-
јузбн, кодѣ лбб Брітанскбј імперѣјалбн асвескбдлана
колонѣја (домѣніон). Імпериалистѣческбј војна ббрын сѣјб
тбдчымбнја јонмбдѣс ассыс самостојателностбс овмбс бок-
сан да та вбсна щбщ політіка боксан кутѣс перјыны
ыжыджык самостојателностъ.

Ыжыд матерѣк Африка, кбні кызвын олысыс — сбд
расаа јбз, пбштѣ чбннас лбб гырыс імперѣалистѣческбј
странајас кѣын колонѣјабн: Франціја, Англіја да Італѣја
кѣын колонѣјабн.

Франціја бостѣс став рытыв-војвыв Африкасб да Ры-
тывыв да Централнбј Африкалыс жүкбнсб. Англіја кѣын
лбб пбштѣ дорвыв став асывыв да лунвыв Африкаыс—
Средѣземнбј моресан Африка лунвыв помбз. Італѣја кѣын
асывыв Африкаса (Краснбј море берег дорса) да војвыв
Африкаса владенѣејас. Асывыв Африкаын нбшта жүкбм-
на вблѣ государство Абѣссѣніја, код вбсна бнѣ мунб јос
тыш Італѣја да мукбд імперѣалистѣческбј странајас костын.
Італѣја панѣс-нѣн Абѣссѣніјалы паныд војна, медым бостны

сijöс ас кiподулас. Таjö воjнаыс грöзiтö паскавны да вужны
гырыс iмперiалистическöj державаjас костын воjнаö.

Лунвыв Америкаыи лоöны медсасö формалнö ас-
выjөн олыс государствоjас, но овмöс боксаыс најö —
Англиjа да Америкаса Соjединённöj штатjас кiынöс; таjö
кык государствоjасыс вермасöны мöда-мöдыскöд Лунвыв
Америка матерiк вылын ыжыдалöм вöсна.

Ужjас. 1. Мiрлөн политическöj карта вылыс корөj Китаjс
да сылыс гырысжык карjасö.

2. Мiрлөн политическöj карта вылыс корөj Индиjас да сы-
лыс гырысжык карjасö.

V. Јујас да тыјас 47—51

Јујас. Мыј сїјѡ ју сїстемаыс да кытыс бозтоѡ ваыс јуас (47). Народнѡј овмѡсын јујаслѡн тѡдчанлун (48). Тыјас (51).

VI. Клімат 52—61

Поводѡ да клімат (52). Народнѡј овмѡсын кліматлѡн тѡдчанлун (53). Клімат вреднѡј влїјанїејаскѡд верма-сѡм (54). Кліматлѡн шїротаныс завїсїтѡм. Кліматїческѡј појасјас (54). Морскѡј да контїненталнѡј клімат (56). Морскѡј вїзувјас да клімат вылѡ налѡн влїјанїе (57). Кліматлѡн места судтань завїсїтѡм (58). Клімат вылѡ горнѡј хребетјаслѡн влїјатѡм (59). Мушар вылын оса-докјаслѡн уѡм (61).

VII. Мусїна-быдмѡга областјас мушарлѡн 62—73

Мыјсань завїсїтѡ мусїна да быдмѡга појасјаслѡн артмѡ-мыс (62). Тундра (62). Вѡр полоса (66). Степ (68). Под-тропїческѡј област (69). Пустынајас (70). Тропїческѡј областјас (72).

VIII. Мушарыввса олысјас (населенїе) 74—79

Олыс лыд да щѡкыдлун (74). Олыс лыд содѡм (77). Морт расајас (77).

IX. СССР-лѡн прїроднѡј условїејас 80—93

СССР-лѡн географїческѡї положенїе (80). СССР-веркѡслѡн течас (82). СССР-лѡн мупыщса озырлун-јас (84). СССР-лѡн тыјас (87). СССР-лѡн јујас (87). СССР-лѡн клімат (89). СССР-лѡн населенїе (90).

X. Капїталїстїческѡј странајас 94—104

Мыјѡн торјалѡны капїталїстїческѡј странајас СССР-ыѡ (94). Главнѡј їмперїалїстїческѡј страна-јас (95). Амерїкалѡн Соједїноннѡј штатјас (95). Ан-глыја (97). Францїја (98). Германыја (99). Јапонїја (99). Мукѡд капїталїстїческѡј странајас (100). Колонїалнѡј да полуколонїалнѡј странајас (101). Ки-тај (101). Брїтанскѡј Індїја (102).

6317.